

**เอรคปัตตนาคราช (2):
ศึกษาคาถาที่สอดคล้องกัน
ในคัมภีร์ต่างฉบับ
และวิเคราะห์ภาพสลักหินที่ภารहुต**

**The Story of Erakapatta the Nāga King Part II:
A Study of Corresponding Stanzas
in Various Versions
and Analysis of Sculpture at Bharhut**

**ชาคริต แหลมม่วง
Chakhrít LAEMMUANG**

นักศึกษานิพนธ์เอก ภาควิชาเอเชียใต้ศึกษา คณะภาษาต่างประเทศ มหาวิทยาลัยปักกิ่ง
Ph.D. Candidate, Department of South Asian Studies,
School of Foreign Languages, Peking University, China

ตอบรับบทความ (Received) : 14 ต.ค. 2563
รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 30 ธ.ค. 2563

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 21 ธ.ค. 2563
เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 28 ม.ค. 2564

เอเรกปัตตนาคราช (2): ศึกษาคาถาที่สอดคล้องกันในคัมภีร์ต่างฉบับ และวิเคราะห์ภาพสลักหินที่การหุด

ชาคริต แหลมม่วง

บทคัดย่อ

บทความนี้มีเนื้อหาต่อเนื่องจากภาคที่แล้ว ในภาคนี้มีวัตถุประสงค์ 4 ประการ ประการแรกคือ แปลคาถาที่สอดคล้องกันในเรื่องเอเรกปัตตนาคราชจาก 6 คัมภีร์คือ (1) อรรถกถาธรรมบทของเถรวาท (2) มหาวัสดุของโลโกตตรวาท (3) พระวินัยมหิศาสะกะ (4) พระวินัยธรรมคูปต์ (5) พระวินัยมูลสรวาสติวาท กษุทรกวัสดุ (6) พุทธจรัสังครหะ (อภินิชกรรมณสูตร) ประการต่อมาคือ ศึกษาเปรียบเทียบบางประเด็นในคาถาบาลีกับฉบับอื่นๆ ประการที่สาม ได้แก่ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาในคัมภีร์กับภาพสลักหินที่สถูปการหุด ประการสุดท้ายคือ พิจารณาความเชื่อมโยงระหว่าง “อุตตรมาณพ” ในเนื้อเรื่องจากอรรถกถาธรรมบทกับ “นาลกมาณพ” ในเนื้อเรื่องจากอีก 5 คัมภีร์

จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาของแต่ละคัมภีร์มีคาถาที่สอดคล้องกันคือ คาถาถามตอบปริศนาจำนวน 4-5 บท โครงสร้างเนื้อหาโดยรวมของคาถาจากอรรถกถาธรรมบทค่อนข้างใกล้เคียงกับคาถาในมหาวัสดุ

มากกว่าคัมภีร์อื่น ทั้งยังมีคำหนึ่งของคาถาในอรรถกถาธรรมบทปรากฏเป็นคำอ่านที่หลากหลายในฉบับตีพิมพ์และใบลานสายต่าง ๆ แต่ก็มีคำอ่านหนึ่งในจำนวนนั้นที่ถือได้ว่าสัมพันธ์ใกล้ชิดกับในมหาเวสตุมากกว่าคำอ่านอื่น สำหรับภาพสลักหินเรื่องนี้ที่ภารhut มีรายละเอียดบนภาพหลายส่วนสอดคล้องสัมพันธ์กับเนื้อหาในคัมภีร์พุทธจริตสังครหะและอรรถกถาธรรมบท จากการศึกษาภาพสลักหินซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดียังสนับสนุนว่า เนื้อเรื่องนี้มีปรากฏอย่างชัดสุดตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 นอกจากนี้ ยังมีโอกาสเป็นไปได้ในระดับหนึ่งที่อุตตรมาณพในคัมภีร์เถรวาทจะเป็นบุคคลเดียวกันกับนาลกมาณพในคัมภีร์ฉบับอื่น

คำสำคัญ : เอรภัตตะ นาลกะ อุตตรมาณพ คาถา ภารhut

The Story of Erakapatta the Nāga King

Part II: A Study of Corresponding Stanzas in Various Versions and Analysis of Sculpture at Bharhut

Chakhrít LAEMMUANG

Abstract

This article has been continued from the previous issue. There are four aims in this part. The first one is to translate corresponding stanzas in the Story of Erakapatta the Nāga King from six scriptures: (1) the *Dhammapada Commentary* of Theravāda; (2) the *Mahāvastu* of Lokottaravāda; (3) the Vinaya of *Mahīśāsaka*; (4) the Vinaya of *Dharmagupta*; (5) the *Vinaya-kṣudrakavastu* of *Mūlasarvāstivāda*; (6) the *Buddhacaritasamgraha* (*Abhiniṣkramaṇasūtra*). The next aim is to comparative study some points in between Pāli stanzas and other versions. The third aim is to analyze the relationships between Buddhist texts and one of the sculpture at Bharhut Stupa. The last one is to consider a connection between “Uttaramāṇava” in the *Dhammapada Commentary* and “Nālakamāṇava” in the other five scriptures.

It was found that 4-5 stanzas of questions and answers have a concordance between each version. The content structure of stanzas in the *Dhammapada Commentary* is more similar in the *Mahāvastu* than the others. There is one word in a stanza of *Dhammapada Commentary* that also has variant readings in different printed editions and palm-leaf manuscripts. However, one of those readings has been presumed that more closely related to the *Mahāvastu* than other readings. As for the sculpture that has this story engraved at the Bharhut stupa, there are a lot of details on it that have a relationship with texts in the *Buddha-caritasamgraha* and the *Dhammapada Commentary*. Referring to the sculpture, archeological witness, this story can be considered to have already come into existence at least since before approximately 2nd century B.C. Lastly, there is some possibility that Uttaramāṇava in Theravāda scripture is the same person as Nālakamāṇava in other scriptures.

Keywords : Erakapatta/Elapatra, Nālaka/Nālada, Uttaramāṇava, Stanza, Bharhut

บทนำ

บทความนี้เป็นการศึกษาเนื้อหาเรื่องเอรภักตนาคราช ต่อเนื่องจากภาคที่แล้ว เนื้อเรื่องนี้มีใจความหลักว่าด้วยการป่าวประกาศ ถามคาถาปริศนาของนาคราชเพื่อเป็นอุบายสืบทราบว่พระสัมมา-สัมพุทธเจ้าได้อุบัติขึ้นหรือยัง บทความภาคนี้มีวัตถุประสงค์ในการ ศึกษา 4 ประการ ประการแรกคือ แปลคาถาถาม-ตอบปริศนาธรรม ที่สอดคล้องกันในเรื่องนี้จาก 6 คัมภีร์คือ

(1) อรรถกถาธรรมบท (*Dhammapada-aṭṭhakathā*)¹ ของนิกาย เถรวาท เป็นคัมภีร์ภาษาบาลี

(2) มหาวัสตุอาวทาน (*Mahāvastu-avadāna*)² ของนิกายโลโกตตร-วาท (กึ่งนิกายมหาสังฆิกะ) เป็นภาษาสันสกฤตผสม (Buddhist Hybrid Sanskrit) ต่อไปจะเรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า “มหาวัสตุ”

(3) พระวินัยมหิศาสะกะ พบเฉพาะฉบับแปลจีนคือ 五分律³ (แปลตามชื่อจีนว่า พระวินัยห้าส่วน)

(4) พระวินัยธรรมคุปต์ พบเฉพาะฉบับแปลจีนคือ 四分律⁴ (แปลตามชื่อจีนว่า พระวินัยสี่ส่วน)

(5) พระวินัยมูลสรวาสติวาท กษุทรกวัสตุ (*Vinayakṣudrakavastu*)

¹ Dhpa-a (E^o) III 231-233

² Mvu III 384 บทความนี้ใช้ตามฉบับของ Émile Senart ทั้งนี้สามารถดูเทียบอีกฉบับได้ใน Bibliotheca Philologica et Philosophica Buddhica, *The Mahāvastu: A New Edition Vol. III*, ed. Katarzyna Marciniak (Tokyo: International Research Institute for Advanced Buddhology, Soka University, 2019), 491-492.

³ T22.106a-b

⁴ T22.791a-c

พบฉบับแปลจีนคือ 根本說一切有部毘奈耶雜事⁵ และมีฉบับแปลทิเบตคือ ‘*Dul ba phran tshegs kyi gzhi*⁶’ ต่อไปจะเรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า “พระวินัยมูลสรวาสติวาท”

(6) พุทธจริตสังครหะ (*Buddhacaritasamgraha*) หรืออภินิษกรรมณสูตร (*Abhiniṣkramaṇasūtra*) เป็นคัมภีร์ประมวลพุทธประวัติพากย์จีนชื่อว่า 佛本行集經⁷ ต่อไปจะเรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า “พุทธจริตสังครหะ”⁸ เนื่องจากเห็นว่าสอดคล้องกับความหมายของชื่อจีนมากกว่า ทั้งนี้จะได้ว่า “อภินิษกรรมณสูตร” กำกับไว้ในวงเล็บบางแห่งด้วย

ประการที่สองคือ ศึกษาเปรียบเทียบบางคำในคาถาบาลีกับฉบับอื่นๆ ประการที่สามได้แก่ พิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาในคัมภีร์กับภาพสลักหินอันเก่าแก่ที่สถูปการหุดซึ่งสลักเป็นฉากตอนหนึ่งของเรื่องเอเรกปัตตนาคราช และประการสุดท้ายคือ พิจารณาความเชื่อมโยงระหว่าง “อุตตรมาณพ” ในเนื้อเรื่องจากอรรถกถาธรรมบทกับ “นาลกมาณพ” ในเนื้อเรื่องจากอีก 5 คัมภีร์ โดยอภิปรายเพิ่มเติมว่ามีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดที่ “อุตตรมาณพ” จะเป็นบุคคลท่านเดียวกันกับ “นาลกมาณพ”

⁵ T24.303a-c

⁶ D10.278a-279b

⁷ T3.826b-827c

⁸ ชื่อนี้ค่อนข้างคล้ายกับคัมภีร์ “พุทธจริต (佛所行讚)” ของอัสวโฆษ แต่เป็นคัมภีร์ต่างเล่มกัน คัมภีร์พุทธจริตของอัสวโฆษยังคงมีฉบับภาษาสันสกฤตอยู่บางส่วน แต่พุทธจริตสังครหะไม่มีต้นฉบับภาษาอินเดียโบราณปรากฏให้เห็นแล้ว

1. ความสอดคล้องของคาถาถามตอบปริศนาธรรม

เนื้อเรื่องทั้ง 6 คัมภีร์นี้ปรากฏคาถาที่มีความสอดคล้องกันคือ คาถาถามตอบปริศนาธรรม อันอาจแบ่งองค์ประกอบได้เป็น 4 ส่วน คือ คำถามท่อนแรก คำตอบท่อนแรก คำถามท่อนหลัง และคำตอบท่อนหลัง ในอรรถกถาธรรมบทและมหาวิสตุแสดงคำถามแยกทีละท่อน กล่าวคือ ถามคำถามด้วยคาถาบทแรกก่อน จากนั้นก็แสดงคำตอบของคำถามบทแรก แล้วจึงแสดงคาถาคำถามและคำตอบท่อนหลังตามลำดับ ส่วนอีก 4 คัมภีร์ที่เหลือ แสดงคาถาคำถามพร้อมกันทีเดียวทั้งท่อนแรก และท่อนหลัง แล้วจึงแสดงคาถาคำตอบทั้งสองท่อนต่อเนื่องกันทีเดียว

ในหัวข้อนี้จะประมวลคาถาถามตอบปริศนาจากทั้ง 6 คัมภีร์ มาจัดเรียงเทียบกันทีละท่อน โดยฝั่งซ้ายแสดงคาถาตามภาษาของ คัมภีร์นั้นๆ ส่วนฝั่งขวาแสดงคำแปลไทยไว้ดังต่อไปนี้

1.1 คำถามท่อนแรก

1.1.1 อรรถกถาธรรมบท⁹

kiṃ su adhipatī¹⁰ rājā,
kiṃ su rājā rajissaro¹¹,
kathaṃ su virajo hoti,
kathaṃ bālo ti vuccati.

อย่างไรเล่า ผู้เป็นใหญ่จึง[ชื่อว่า]เป็น
พระราชา อย่างไรเล่า พระราชายัง
[ชื่อว่า] มีธูลี(ราคะ)เป็นเจ้านาย
ปกครอง อย่างไรเล่า เขาจึงจะ[ชื่อ
ว่า]ปราศจากธูลี(ราคะ) อย่างไรเล่า
เขาย่อมถูกเรียกว่าคนพาล

1.1.2 มหาวิสตุ¹²

kiṃ sva adhipatī rājā
kathaṃ bhoti rajasvaro |
kathaṃ sva virajo bhoti
kathaṃ bālo ti vuccati ||

อย่างไรเล่า ผู้เป็นใหญ่จึง[ชื่อว่า]เป็น
พระราชา อย่างไรเล่า เขายัง[ชื่อว่า]
มีธูลี(ราคะ)ห่อหุ้ม อย่างไรเล่า เขาจึง
จะ[ชื่อว่า]ปราศจากธูลี(ราคะ) อย่างไร
เล่า เขาย่อมถูกเรียกว่าคนพาล

⁹ Dhp-a (E^e) III 231,₂₁₋₂₂

¹⁰ Dhp-a (B^e) II 150,₄; adhippatī; (C^e) II 460,₁; ādhipatī; (S^e) II 241,₁₂;
adhipatī คำนี้ตามรูปสันสกฤตมาจาก adhi - √pat (ธาตุหมวด 4) เมื่อพิจารณา
ในแง่ฉันทลักษณ์ด้วย ก็ควรใช้เป็น adhipatī ตามฉบับ E^e และ S^e

¹¹ Dhp-a (B^e) II 150,₄; rajjissaro; (C^e) II 460,₁; rajissaro; (S^e) II 241,₁₂;
rajassiro คำอ่านที่แตกต่างกันนี้ จะนำไปพิจารณาต่อในหัวข้อ 2.1

¹² Mvu III 384,₃₋₄

1.1.3 พระวินัยมหิศาสกะ¹³

何者王中上？染¹⁴與非染等，
云何得無垢？何者名為愚？

อย่างไรเล่า พระราชาจึง[ชื่อว่า]เป็น
ใหญ่ มีทั้งที่มีธุลีและปราศจากธุลี
อย่างไรเล่า ถึงเรียกได้ว่าปราศจาก
มลทิน อย่างไรเล่า จึงชื่อว่าคนพาล

1.1.4 พระวินัยธรรมคูปต์¹⁵

何者王中上？染者與染等，
云何得無垢？何者名為愚？

อย่างไรเล่า พระราชาจึง[ชื่อว่า]เป็น
ใหญ่ เมื่อเป็นผู้กำหนดก็ชื่อว่าเกลือก
กลั้วด้วยธุลี อย่างไรเล่า ถึงเรียกได้ว่า
ปราศจากมลทิน อย่างไรเล่า จึงชื่อ
ว่าคนพาล

1.1.5a พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์จีน)¹⁶

何處王為上？於染而染著，
無染而有染，何者是愚夫？

ฐานะเช่นไร พระราชาจึง[ชื่อว่า]
เป็นใหญ่ เมื่อมีสิ่งนากำหนดก็กำหนด

¹³ T22.106a19-20

¹⁴ คำว่า “染” ในคาถาพากย์จีนจะแปลให้เหมาะกับบริบทดังนี้ (1) “染” ใน
คำว่า 於染，無染，染處 แปลว่า สิ่งนากำหนด (2) “染” ในคำว่า 染著，染者，有染，
不染，起染，王染 แปลว่า กำหนด/ความกำหนด (3) กรณีอื่นจากนั้นแปลว่า ธุลี

¹⁵ T22.791a10-11

¹⁶ T24.303a8-9

ติดใจ แม้ไม่มีสิ่งนำกำหนดก็ยังมี
ความกำหนดได้ อย่างไรเล่า คือคน
พาล

1.1.5b พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์ทิเบต)¹⁷

bdag po rgyal po gang zhig ni	อย่างไรเล่า ผู้เป็นใหญ่จึง
chags na rdul dang ldan pa yin	ชื่อว่าพระราชา เมื่อกำหนด
rdul med na ni rdul bral 'gyur	ก็ชื่อว่าเกลือกกลั้วด้วยธุลี
gang gis 'dir ni chags zhes brjod	เมื่อปราศจากความกำหนด
	ก็เป็นผู้ปราศจากธุลี อย่างไร
	เล่า จึงเรียกว่าผู้กำหนด

1.1.6 พุทธจริตสังครหะ (อภินิษกรรมณสูตร)¹⁸

在於何自在 ¹⁹ ? 染著名為染, 彼云何清淨? 云何得癡名?	ในฐานะเช่นไร จึง[ชื่อว่า]เป็นใหญ่ เมื่อกำหนดติดใจก็ชื่อว่ามิธุลี อย่างไร เล่า เขาจึงจะเรียกได้ว่าบริสุทธิ์ หมดจด อย่างไรเล่า เขาจึงได้ชื่อว่า คนพาล
---	---

¹⁷ D10.278a2-3

¹⁸ T3.826b11-12

¹⁹ คำว่า “自在” เมื่อเทียบเคียงกับฉบับบาลีและสันสกฤตแล้วตรงกับ adhipati นอกจากนี้ KBD s.v. “自在” ก็ได้แสดงคำว่า adhipati ไว้เป็นคำหนึ่งที่มีใช้แปลเป็นจีนว่า “自在”

1.2 คำเจลยท่อนแรก

1.2.1 อรรถกถาธรรมบท²⁰

chadvārādhīpatī rājā,
rajjamāno²¹ rajissaro,
arajjam²² virajo hoti,
rajjam bālo ti vuccati.

ผู้เป็นใหญ่ในทวาร 6 [ชื่อว่า] เป็น
พระราชา เมื่อกำหนดก็ยัง[ชื่อว่า] มี
ธูลี(ราคะ)เป็นเจ้านายปกครอง เมื่อ
ไม่กำหนดจึง[ชื่อว่า] ปราศจากธูลี
(ราคะ) เขาเมื่อกำหนดย่อมถูกเรียกว่าคนพาล

1.2.2 มหาวิสตุ²³

ṣaṣṭho adhipatī rājā
rājye bhoti rajasvaro |
arاکto virajo bhavati
rakto bālo ti vuccati ||

ผู้เป็นใหญ่ลำดับที่ 6²⁴ [ชื่อว่า] เป็น
พระราชา เมื่อเขาถูกกระตุ้นให้
กำหนดก็[ชื่อว่า] มีธูลี(ราคะ)ห่อ
หุ้ม [หาก]เขาไม่กำหนดจึงเป็น
ผู้ปราศจากธูลี(ราคะ) [หาก]เขา
กำหนดย่อมถูกเรียกว่าคนพาล

²⁰ Dhp-a (E^e) III 233,₃₋₄

²¹ Dhp-a (S^e) II 242,₁₈ ใช้เป็น rajamāno ส่วน B^e และ C^e ใช้เหมือน E^e
กริยาภิตกนี้มาจากธาตุตามรูปสันสกฤตคือ raṅj หรือ raj เป็นได้ทั้งหมด 1 และ
4 จึงมีใช้ได้ทั้งสองแบบคือ rajjamāna และ rajamāna

²² Dhp-a (S^e) II 242,₁₉; arajjam ส่วน B^e และ C^e ใช้เหมือน E^e

²³ Mvu III 384,₆₋₇

²⁴ ดูความหมายและคำอธิบายของ “ผู้เป็นใหญ่ลำดับที่ 6” ได้ในหัวข้อ 2.2
ของบทความ

1.2.3 พระวินัยมหิศาสะ²⁵

第六王為上，染者與染等，
不染則無垢，染者謂之愚。

พระราชาลำดับที่ 6 [ชื่อว่า]เป็นใหญ่
เมื่อเป็นผู้กำหนดก็[ชื่อว่า]เกลือก
กลัวด้วยธุลี เมื่อเขาไม่กำหนดจึง
เรียกได้ว่าปราศจากมลทิน เมื่อเป็น
ผู้กำหนดจึงเรียกเขาว่าคนพาล

1.2.4 พระวินัยธรรมคุปต์²⁶

第六王為上，染者與染等，
不染則無垢，染者謂之愚。

พระราชาลำดับที่ 6 [ชื่อว่า]เป็นใหญ่
เมื่อเป็นผู้กำหนดก็[ชื่อว่า]เกลือก
กลัวด้วยธุลี เมื่อเขาไม่กำหนดจึง
เรียกได้ว่าปราศจากมลทิน เมื่อเป็น
ผู้กำหนดจึงเรียกเขาว่าคนพาล

1.2.5a พระวินัยมูลสรวาสติวาท (ปากยจีน)²⁷

第六王為上，染處即生著，
無染而起染，說此是愛夫。

พระราชาลำดับที่ 6 [ชื่อว่า]เป็นใหญ่
เมื่อมีสิ่งน่ากำหนดก็เกิดความติด
ข้องยินดี แม้ไม่มีสิ่งน่ากำหนดก็ยัง
เกิดความกำหนดได้ เช่นนี้เรียกว่า
เป็นผู้กำหนดพอใจ

²⁵ T22.106b17-18

²⁶ T22.791c14-15

²⁷ T24.303c13-14

1.2.5b พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์ทิเบต)²⁸

drug pa bdag po rgyal po ni ||
chags na rdul dang ldan pa yin ||
rdul med na ni rdul bral 'gyur ||
chags na byis pa zhes 'dir brjod ||

ผู้เป็นใหญ่ลำดับที่ 6 ชื่อว่า
พระราชา เมื่อกำหนดก็ชื่อ
ว่าเกลือกกลัวด้วยธุลี เมื่อ
ปราศจากความกำหนดก็เป็น
ผู้ปราศจากธุลี ผู้กำหนดย่อม
ถูกเรียกในที่นี้ว่าคนพาล

1.2.6 พุทธจริตสังครหะ (อภินิษกรรมณสูตร)²⁹

第六自在故，王染名曰染，
無染而有染，是故名為癡。

ผู้เป็นใหญ่ลำดับที่ 6 เมื่อเป็นพระ
ราชาผู้กำหนดก็ชื่อว่ามีธุลี แม้ไม่มี
สิ่งนำกำหนดก็ยังมีควมกำหนดได้
เพราะฉะนั้นเขาจึงได้ชื่อว่าคนพาล

1.3 คำถามต่ออันหลัง

1.3.1 อรรถกถาธรรมบท³⁰

kena ssu vuyhatī bālo,
katham nudati paṇḍito,

คนพาลย่อมถูกอะไรเล่าพัดพาไป
บัณฑิตย่อมขจัดออกไปได้อย่างไร

²⁸ D10.279b4²⁹ T3.827c3-4³⁰ Dhp-a (E^e) III 233,
18-19

yogakkhemī katham hoti,
taṃ me akkhāhi pucchito.

บุคคลจะเป็นผู้เกษมจากโยคะได้
อย่างไร ท่านถูกถามแล้ว โปรดบอก
ข้อนั้นแก่เราด้วยเถิด

1.3.2 มหาวิสตุ³¹

kena so vuhyati bālo
kiṃ su nudati paṇḍito|
yogakṣemī katham bhoti
taṃ me ākhyāhi pṛcchito||

คนพาลนั้นย่อมถูกอะไรเล่าพัดพา
ไป บัณฑิตย่อมขจัดออกซึ่งอะไร
บุคคลจะเป็นผู้เกษมจากโยคะได้
อย่างไร ท่านถูกถามแล้ว โปรดบอก
ข้อนั้นแก่เราด้วยเถิด

1.3.3 พระวินัยมหิตาสกะ³²

何者流所漂？得何名為智？
云何流不流，而名為解脫？

ใครเล่าย่อมถูกโอชะ³³พัดพาไป
อย่างไรเล่า จึงได้ชื่อว่าบัณฑิต

³¹ Mvu III 384,₉₋₁₀

³² T22.106a21-22

³³ โอชะ (ห้วงน้ำ) และโยคะ (เครื่องผูกมัด) ต่างก็ประกอบด้วย 4 อย่าง คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา ทั้งสองคำนี้มีความหมายตามรากศัพท์ต่างกัน แต่โดยใจความนั้นเหมือนกัน ดังคำอธิบายในอรรถกถา Sv (E^e) III 1023,_{28, 32} ว่า “vaṭṭasmim oghanti osīdāpentī ti oghā. ... vaṭṭasmim yojentī ti yogā. te oghā viya veditabbā. สภาพที่พัดพาไป คือทำให้จมลงในวัฏฏะ ชื่อว่า โอชะ ... สภาพที่ผูกไว้ในวัฏฏะ ชื่อว่า โยคะ โยคะเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็นเหมือนโอชะ”

อย่างไรเล่า เรียกว่าโสมะไม่พัดไป
จึงได้ชื่อว่าหลุดพ้น

1.3.4 พระวินัยธรรมคูปต์³⁴

何者流所漂？得何名為智？
云何流不流，而名為解脫？

ใครเล่าย่อมถูกโสมะพัดพาไป
อย่างไรเล่า จึงได้ชื่อว่าบัณฑิต
อย่างไรเล่า เรียกว่าโสมะไม่พัดไป
จึงได้ชื่อว่าหลุดพ้น

1.3.5a พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์จีน)³⁵

何處愚者憂？何處智者喜？
誰和合別離，說名為安樂？

คนพาลย่อมเศร้าโศกในฐานะเช่นไร
บัณฑิตย่อมเป็นสุขในฐานะเช่นไร
ผู้ใดหลีกห่างจากเครื่องผูกมัด(โยคะ)
ได้จึงชื่อว่าเป็นสุขเกษม

1.3.5b พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์ทิเบต)³⁶

blong na ji ltar mya ngan byed ||
mkhas pa ji ltar dga' bar 'gyur ||

คนพาลย่อมเศร้าโศกใน
ฐานะเช่นไร บัณฑิตย่อมเป็น

³⁴ T22.791a12-13

³⁵ T24.303a10-11

³⁶ D10.278a3

gang gis ldan pa las bral nas ||
'di na grub dang bde zhes brjod ||

สุขในฐานะเช่นไร ผู้ใดหลีก
ห่างจากเครื่องผูกมัด(โยคะ)
ได้ จึงถูกเรียกในที่นี้ว่า เสรี
กิจและเป็นสุข

1.3.6 พุทธจริตสังครหะ (อภินิษกรรมณสูตร)³⁷

癡人何故迷？云何名智人？
何會別離已，名曰盡因緣？

คนพาลย่อมลุ่มหลงเพราะเหตุไร
อย่างไรเล่า จึงชื่อว่าคนมีปัญญา
เขาหลีกห่างจากเครื่องผูกมัด(โยคะ)
ได้อย่างไรจึงชื่อว่าดับสิ้นเหตุปัจจัย

1.4 คำเฉลยตอนหลัง

1.4.1 อรรถกถาธรรมบท³⁸

oghenā vuyhatī bālo,
yogā nudatī paṇḍito,
sabbayogavisamṃyutto,
yogakkhemī ti vuccati.

คนพาลย่อมถูกโอบล้อมพัดพาไป
บัณฑิตย่อมขจัดออกไปได้ด้วย
ความเพียร บุคคลผู้ไม่ประกอบ
ด้วยโยคะทั้งปวง ย่อมถูกเรียกว่า ผู้
เกษมจากโยคะ

³⁷ T3.826b13-14

³⁸ Dhp-a (E^a) III 233,²¹⁻²²

1.4.2 มหาวิสตุ³⁹

yogehi vuhyati bālo,
yogaṃ nudati paṇḍitaḥ|
sarvayoga-asamyukto,
yogakṣemī ti vuccati||

คนพาลนั้นย่อมถูกโยคะพัดพาไป
บัณฑิตย่อมขจัดออกซึ่งโยคะ บุคคล
ผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะทั้งปวง ย่อม
ถูกเรียกว่า ผู้เกษมจากโยคะ

1.4.3 พระวินัยมหิศาสะกะ⁴⁰

愚者流所漂，能滅者為智，
捨流不復流，是名為解脫。

คนพาลย่อมถูกโอฆะพัดพาไป ผู้
สามารถขจัดมันออกไปได้ชื่อว่าเป็น
บัณฑิต เมื่อละโอฆะได้โดยไม่ถูกพัด
ไปอีก ก็ชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้น

1.4.4 พระวินัยธรรมคุปต์⁴¹

愚者流所漂，能滅者為智，
能捨一切流，天及於世間，
不與流相應，不為死所惑，
能以念為主，諸流得解脫。

คนพาลย่อมถูกโอฆะพัดพาไป ผู้
สามารถขจัดมันออกไปได้ชื่อว่า
เป็นบัณฑิต เมื่อสามารถละโอฆะได้
หมดสิ้นทั้งที่เป็นของทิพย์และโลก

³⁹ Mvu III 384,
12-13

⁴⁰ T22.106b19-20

⁴¹ T22.791c16-19

มนุษย์ไม่ประกอบด้วยโอชะเลยไม่
มาลุ่มหลง[เวียนเกิด]เวียนตาย มีสติ
กำกับอยู่ตลอด จึงหลุดพ้นจากโอชะ
ทั้งปวง

1.4.5a พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์จีน)⁴²

愚者於此憂，智人於此喜，
愛處能別離，此則名安樂。

คนพาลย่อมเศร้าโศกในฐานะ[ข้าง
ต้น]⁴³นั้น บัณฑิตย่อมเป็นสุขใน
ฐานะอย่างนี้[คือ] เขาสามารถหลีกเลี่ยง
ห่างจากฐานะแห่งความกำหนัด
พอใจได้จึงชื่อว่าเป็นสุขเกษม

1.4.5b พระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์ทิเบต)⁴⁴

blo ngan de ltar mya ngan byed ||
mkhas pa de ltar dga' bar 'gyur ||
'di yi ldan pa las bral nas||
'di ni grub dang bde zhes brjod ||

คนพาลย่อมเศร้าโศกใน
ฐานะ[ข้างต้น]นั้น บัณฑิต
ย่อมเป็นสุขในฐานะอย่างนี้
[คือ] เขาหลีกเลี่ยงห่างจากเครื่อง
ผูกมัด(โยคะ) จึงถูกเรียกว่า
เสรีจกใจและเป็นสุข

⁴² T24.303c15-16

⁴³ ดูเชื่อมโยงกับคำตอบในข้อ 1.2.5 เข้าใจเนื้อความได้ว่า คนพาลยังมีย
ความกำหนัด จึงยังต้องเศร้าโศกอยู่

⁴⁴ D10.279b4-5

1.4.6 พุทธจรีตสังครหะ (อภินิชกรรมณสูตร)⁴⁵

以沒大水故，故名盡方便，
一切方便盡，故名為智者。

[คนพาลยอมลุ่มหลง]⁴⁶ เพราะจมอยู่ใน
ในห้วงน้ำใหญ่(โอะมะ) [คนมีปัญญา]
เชื่อว่ายอมทำโยคะให้สิ้นไป เมื่อ
โยคะทั้งปวงหมดสิ้นไป [ยอมดับสิ้น
เหตุปัจจัย] จึงเชื่อว่าเป็นบัณฑิต

2. การเปรียบเทียบบางคำในคาถาบาลี

จากคาถาถามตอบปริศนาในฉบับต่าง ๆ ข้างต้น โดยภาพรวมมีส่วนที่สอดคล้องกันอยู่ไม่น้อย ส่วนที่แตกต่างกันอย่างค่อนข้างชัดเจนประการหนึ่งคือ จำนวนคำถามที่ไม่เท่ากัน เช่น คาถาคำถามท่อนแรกในอรรถกถาธรรมบทและมหาวิสตูประกอบด้วยคำถาม 4 ข้อ แต่ในพระวินัยมหิศาสะกะ พระวินัยธรรมคูปต์ และพุทธจรีตสังครหะประกอบด้วยคำถาม 3 ข้อ ส่วนในพระวินัยมูลสรวาสติวาทประกอบด้วยคำถาม 2 ข้อ สำหรับจำนวนคำถามที่ลดลงไปในบางฉบับก็มิได้ส่งผลให้เนื้อหาถูกลดทอนลงไป เพียงแต่ใช้รูปแบบประโยคบอกเล่าแทนคำถามในฉบับอื่น เช่น คำถาม 2 ข้อในมหาวิสตูปะ “katham bhoti rajasvaro, katham sva virajo bhoti อย่างไรเล่าเขายังเชื่อว่ามีธาตุสี่ห่อหุ้ม อย่างไรเล่าเขาจึงจะเชื่อว่าปราศจากธาตุสี่” ในพระวินัยมูลสรวาสติวาท(พากย์ทิเบต) ได้ใช้เป็นประโยคบอกเล่าว่า “chags na rdul dang ldan pa yin || rdul med na ni rdul bral ’gyur || เมื่อกำหนดก็เชื่อว่าเกลือกกลั้วด้วยธาตุสี่

⁴⁵ T3.827c5-6

⁴⁶ ดูเชื่อมโยงกับคำถามในข้อ 1.3.6

เมื่อปราศจากความกำหนดก็เป็นผู้ปราศจากธุลี”

แม้ว่าเนื้อเรื่องเอรคปัตตนาคราชที่ปรากฏในคัมภีร์แต่ละสายจะมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แตกต่างหรือย่อขยายความไม่เท่ากัน แต่คาถาถามตอบปริศนาในแต่ละสายยังคงมีแก่นความที่สอดคล้อง และมีจำนวนคาถาเท่าหรือใกล้เคียงกัน ทั้งยังมีปรากฏในคัมภีร์กิงนิกายมหาสังฆิกะและกิงนิกายเถรวาท จึงพอจะสันนิษฐานถึงความเก่าแก่ของคาถาถามตอบปริศนานี้ได้ว่า มีปรากฏอย่างชัดชัดตั้งแต่ก่อนการสังคายนาครั้งที่ 2

ในฝ่ายคัมภีร์เถรวาท คาถาถามตอบปริศนาเหล่านี้มิได้ถูกบรรจุไว้ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก แต่กลับปรากฏในชั้นอรรถกถา และมีโครงสร้างเนื้อหาโดยรวมคล้ายกับในมหาวัสดุมากกว่าฉบับอื่น ในกรณีนี้อาจมีสาเหตุที่เป็นไปได้อย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก เป็นคาถาที่สืบทอดมาแต่เดิมในสายเถรวาทอยู่แล้ว โดยบรรจุเนื้อหาไว้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา แต่มิได้ปรากฏให้เห็นในพระวินัยปิฎกเหมือนอย่างนิกายอื่นด้วยเหตุบางอย่าง เช่น ตกหล่นไปในระหว่างการสืบทอด คัมภีร์ก่อนถึงยุคที่จารึกเป็นตัวอักษร เป็นต้น ประการที่สอง อาจเป็นคาถาที่ผู้เรียบเรียงอรรถกถารับมาจากคัมภีร์นิกายอื่น (ก่อนที่พระมหินทเถระจะนำพระไตรปิฎกและอรรถกถาเถรวาทถ่ายทอดไปสู่เกาะลังกา) เนื่องจากเห็นว่าเป็นข้อความสำคัญตอนหนึ่งในพุทธประวัติ แต่ไม่จำเป็นว่าจะต้องรับมาจากคัมภีร์มหาวัสดู อาจมาจากคัมภีร์อื่นที่ไม่มีต้นฉบับภาษาอินเดียโบราณปรากฏอยู่ในปัจจุบันก็ได้ อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาครั้งนี้ ทำให้ยืนยันถึงความเก่าแก่ของคาถาถามตอบปริศนาที่ปรากฏในชั้นอรรถกถาของเถรวาทได้ว่า มีความเก่าแก่เทียบเท่าชั้นพระวินัยปิฎก

สำหรับประเด็นที่จะลงรายละเอียดในหัวข้อนี้ จะเลือกศึกษาบางรูปคำที่ปรากฏต่างกันในคัมภีร์ต่างฉบับดังนี้

2.1 rajasvaro/ rajissaro/ rajjissaro/ rajassiro

ขอกล่าวถึง rajasvaro อันเป็นคำอ่านในคาถาสันสกฤตผสมก่อน ศัพท์เดิมก่อนผันคือ rajasvara พจนานุกรมสันสกฤตผสมได้ให้คำอธิบายว่า น่าจะตรงกับ rajasvala ในสันสกฤตแบบแผน (Classical Sanskrit) ซึ่งแยกได้เป็น rajas-vala มีความหมายว่า เกือบกล้วด้วยธุลี⁴⁷ หรือถูกห่อหุ้มด้วยธุลี⁴⁸ เมื่อพิจารณาคำที่เทียบเคียงกันได้ในคาถาพากย์จีนและทิเบต ก็พบว่าสอดคล้องกับความหมายของคำอ่านฉบับสันสกฤตผสมเช่นกัน

หากแปลงเสียงจากคำอ่านสันสกฤตแบบแผนคือ rajasvala เป็นบาลี จะได้คำอ่านเป็น rajassala แต่ในคัมภีร์บาลีพบเฉพาะใช้เป็นอิติลึงค์ (feminine) ในความหมายว่า “หญิงที่มีประจำเดือน”⁴⁹ ไม่พบการใช้ในบริบทเกี่ยวกับการเกือบกล้วด้วยธุลีหรือกิเลส หรือหากแปลงเสียงจากคำอ่านสันสกฤตผสมคือ rajasvara เป็นบาลี จะได้คำอ่านเป็น rajassara ก็ไม่พบว่ามีการใช้ในคัมภีร์บาลีอีกเช่นกัน

คำนี้ในเนื้อเรื่องเอรอกปัตตนาคราชฉบับบาลี มีปรากฏในคาถาจำนวน 2 แห่ง และปรากฏในข้อความอธิบายคาถา(แก้เอรอก)อีก 4 แห่ง รวมเป็น 6 แห่ง อรรถกถาบาลีฉบับตีพิมพ์มีปรากฏคำอ่านดังนี้

(1) ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์หรือ PTS (E^e) ใช้เป็น rajissaro ทุกแห่ง

⁴⁷ BHSD s.v. “rajasvara” ให้ความหมายว่า connected with rajas

⁴⁸ MW s.v. “rajasvala.” ให้ความหมายว่า covered with dust

⁴⁹ DN-ṭ (E^e) III 47, ²⁴⁻²⁵ “sañjātapupphā ti rajassalā.”

แยกศัพท์ตามรูปสันสกฤตได้เป็น *raja-īśvara*⁵⁰ มีความหมายว่า ผู้มีฤดี (กิเลส) เป็นเจ้านายปกครอง⁵¹

(2) ฉบับฉฐฐสังคายน (B^e) ใช้เป็น *rajjissaro* ทุกแห่ง แยกศัพท์ตามรูปสันสกฤตได้เป็น *rājya-īśvara* มีความหมายว่า ผู้เป็นใหญ่แห่ง อาณาจักร⁵²

(3) ฉบับพุทธชยันตี (C^e) ใช้เป็น *rajjissaro* จำนวน 5 แห่ง มีหนึ่งแห่งใช้เป็น *rajjissaro*

(4) ฉบับสยามรัฐ (S^e) ใช้เป็น *rajassiro* ทุกแห่ง แยกศัพท์ตามรูปสันสกฤตได้เป็น *rajas-sīras* มีความหมายว่า ผู้มีฤดีบนศีรษะ⁵³ หรือผู้มี ศีรษะเกลือกกลั้วด้วยฤดี(คือกิเลส)⁵⁴

⁵⁰ ตามคำอธิบายใน BHSD s.v. “*rajasvara*” (ศัพท์หน้ารูปเดิมเป็น *rajas* แต่ในกรณีนี้เสียงท้าย *s* ไม่ปรากฏ)

⁵¹ BHSD s.v. “*rajasvara*” ให้คำแปล *rajjissara* ไว้ว่า “having passion as his master” และ Pali Text Society, *Buddhist Legends: Translated from the Original Pali text of the Dhammapada Commentary Part III*, trans. Eugene Watson Burlingame (London: The Pali Text Society, 1979), 57. ให้คำแปลไว้ว่า “under the dominion of passion”

⁵² Dhp-a-nis III 344, ให้คำแปล *rajjissaro* เป็นภาษาพม่าไว้ทำนองเดียวกันคือ မင်းတို့ကိုအစိုးရသော (ผู้ปกครองราชาทั้งหลาย[แห่งแว่นแคว้นต่าง ๆ] ไว้ภายใต้อาณาจักรเดียวกัน) ซึ่งไม่มีความหมายที่เกี่ยวข้องด้วยฤดี(หรือราชา)

⁵³ ตามความหมายที่ใช้กันในฉบับแปลไทย เช่น พุ.ธ.อ. 42/276-278 (ไทย. มมร)

⁵⁴ แปลโดยเทียบเคียงกับคำอธิบายที่แสดงไว้ใน Ja (E^e) IV 398, ₂₈: “*rajas-sirānī* ti kilesarajena okiṇṇasāsāni.”

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์ภาพถ่ายใบลานบาลีอรรถกถาธรรมบทจำนวนหนึ่งจากศูนย์อนุรักษ์คัมภีร์ใบลาน⁵⁵ ด้วยพบภาพใบลานที่สามารถนำมาใช้ประกอบการศึกษาได้เป็นจำนวน 9 สาย จำแนกแหล่งที่มาของใบลานตามเขตพื้นที่ได้ดังนี้

- (1) ศรีลังกา ได้แก่ ใบลานอักษรสิงหล 1 สาย (C¹)
- (2) เมียนมา ได้แก่ ใบลานอักษรพม่า 3 สาย (B^{1.2.3})
- (3) ไทยและลาว ได้แก่ ใบลานอักษรขอม 3 สาย (K^{1.2.3}) และธรรมอีสาน 2 สาย (T^{1.2})

สรุปคำอ่านทั้ง 6 ตำแหน่งของแต่ละสายและความหมายได้ดังตาราง

⁵⁵ เป็นส่วนงานหนึ่งในโครงการพระไตรปิฎกฉบับวิชาการ (Dhammachai Tipiṭaka Project, DTP) ตั้งอยู่ที่ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI ตำบลไทรน้อย อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ดูข้อมูลเบื้องต้นของใบลานได้ในส่วนอธิบายอักษรย่อท้ายบทความ

ตารางที่ 1 แสดงคำอ่านบาลีในแต่ละสาย

(ตัวเลขในวงเล็บคือ ปี ค.ศ.ที่จาร

และอักษรในเครื่องหมาย { } เป็นส่วนที่เขียนแทรกในภายหลัง)

คำอ่าน แบบ ต่างๆ	ลำดับตำแหน่งคำอ่านในใบลานแต่ละสาย							คำอ่าน ฉบับ ตีพิมพ์	ความ หมาย
	ศรีลังกา	เขียนมา			ไทย-ลาว				
		B ¹ (1833)	B ² (1840)	B ³ (1857)	K ¹ (1813)	K ² K ³	T ¹ (1804)		
rajasiro ⁵⁶					4		1		ผู้ มี สิทธิ เป็น ศิ ริ ษ ะ
rajassiro					3	2, 3, 4	1-6	1-6	
{raj}assiro					1				
rajjassiro					6	1			ผู้ มี อำ นาจ ปกครอง บน ศิ ริ ษ ะ

⁵⁶ คำอ่าน rajasiro พิจารณาได้จาก raja(s)-śiras สำหรับเสียง as ส่วนท้ายของ rajas นั้น บางครั้ง
แปลงเป็น o เช่น MN (E^๑) II 136. : “rajojallam” บางครั้งจะ s ไว้บ้าง เช่น Thi (E^๑) 156. : “rajavadghanam”
กรณีคำอ่าน rajassiro เป็นการละเสียง s ออกไป

ตารางที่ 1 แสดงคำอ่านบาลีในแต่ละสาย (ต่อ)

(ตัวเลขในวงเล็บคือ ปี ค.ศ.ที่จาร

และอักษรในเครื่องหมาย { } เป็นส่วนที่เขียนแทรกในภายหลัง)

ลำดับตำแหน่งคำอ่านในใบลานแต่ละสาย										คำอ่าน ฉบับ ตีพิมพ์	ความ หมาย
คำอ่าน แบบ ต่างๆ	ศรีลังกา	เมียนมา			ไทย-ลาว						
		C ¹	B ¹ (1833)	B ² (1840)	B ³ (1857)	K ¹ (1813)	K ²	K ³	T ¹ (1804)		
								2, 5	5, 6		2-6
rajassiro ⁵⁷											ผู้มีสติเป็น เจ้านาย ปกครอง
rajissaro	1-6	1-6	1	1-6						C ^e 1-3, 5-6 E ^e	ผู้ปกครอง อาณาจักร
rajjissaro			2-6							B ^e C ^e 4	

⁵⁷ คำอ่าน rajjassiro อาจมองว่ามีที่มาตามรูปสันสกฤตคือ rajya-sīra (ดูความหมายของ sīra ใน MW s.v. "sīla")

จะเห็นได้ว่าคำนี้ในใบลานมีคำอ่านที่หลากหลายมาก แต่ก็มีข้อสังเกตจากการพิจารณาในเบื้องต้นคือ

(1) คำอ่านสายอักษรสิงหล⁵⁶และพม่า ล้วนมีเสียงท้ายเป็น -saro แต่เสียง j และ s บางแห่งมีตัวเดียว บางแห่งเป็นพยัญชนะซ้อนกัน

(2) คำอ่านสายอักษรขอมและธรรม ล้วนมีเสียงท้ายเป็น -siro แต่เสียง j และ s บางแห่งมีตัวเดียว บางแห่งเป็นพยัญชนะซ้อนกัน

ต่อไปจะพิจารณาคำอ่านบาลีที่มีความเหมาะสมในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้

2.1.1 บริบทความหมาย

เมื่อพิจารณาจากบริบทของคำถามคำตอบทั้งในคาถาบาลีและฉบับอื่น ๆ ก็พอจะเห็นได้ว่า คำอ่านที่มีความหมายเกี่ยวเนื่องกับรฐี ย่อมมีความเหมาะสมเข้ากันได้กับบริบทของคำถามและคำตอบ อันได้แก่ 3 คำอ่านคือ (1) rajissaro (2) rajassiro และ (3) rajasiro สำหรับคำอ่านสองอย่างหลังซึ่งมีความหมายว่า “ผู้มีรฐีบนศีรษะ หรือผู้มีศีรษะเกลือกกลั้วด้วยรฐี” โดยใจความแล้วก็พอจะตีความได้ในแง่หนึ่งว่า “ผู้มีรฐีเป็นเจ้านายควบคุมอยู่เบื้องบน” เข้ากันได้กับความหมายของคำอ่าน rajissaro (ผู้มีรฐีเป็นเจ้านายปกครอง)

ส่วนคำอ่าน rajjissaro อันมีความหมายตามรูปศัพท์ว่า “ผู้เป็นใหญ่แห่งอาณาจักร” แม้จะมีไ้เป็นแบบเดียวกันในฉบับตีพิมพ์ B^e แต่ไม่มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกับรฐี(หรือกิเลส)เลย เมื่อใช้คำอ่านนี้ในคาถาคำถามท่อนแรก จะได้คำตอบเป็น “rajjamāno rajjissaro เขาเมื่อ

⁵⁶ ฉบับตีพิมพ์ E^e ใช้ใบลานสายอักษรสิงหลเป็นฐานข้อมูลหลักในการตรวจชำระ จึงถือเป็นตัวแทนของใบลานสายอักษรสิงหลได้เช่นกันด้วย นอกเหนือจาก C^e

กำหนดอยู่ที่ชื่อว่าผู้เป็นใหญ่แห่งอาณาจักร” ซึ่งยังไม่อาจเชื่อมความได้อย่างชัดเจน เนื่องจาก rajjamāno ระบุถึงความกำหนดยินดี

2.1.2 ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับฉบับสันสกฤต

เมื่อพิจารณาคำอ่านบาลีเทียบกับคำอ่านสันสกฤตผสมในเบื้องต้น อาจพอเห็นว่าคำอ่านบาลีที่มีเสียง j ตัวเดียว (-j-) และซ้อน s เป็นสองตัว (-sv- > -ss-) คือ rajissaro และ rajassiro น่าจะใกล้เคียงกับคำอ่านสันสกฤตผสมว่า rajasvaro มากกว่า ต่อไปจะศึกษาลงรายละเอียดเทียบเคียงกับกรณีตัวอย่างการแปรเสียงที่มีโอกาสเกิดขึ้นได้

จากตัวอย่างการเปลี่ยนเสียงคำอ่านในกลุ่มภาษาอินเดียโบราณ ได้พบกรณีที่เทียบเคียงกันได้ดีตัวอย่างหนึ่งคือ งานวิจัยของ Karashima ซึ่งศึกษาการแปรเปลี่ยนเสียงคำอ่านของชื่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจาก Avalokitasvara เป็น Avalokiteśvara⁵⁷ ได้ให้ข้อมูลว่า คำนี้ในภาษาคานธารีมีคำอ่านเป็น Avalokitasvara (แยกเป็น Avalokita หมายถึง ผู้เฝ้ามองดู และ svara หมายถึง เสียง) เมื่อคำนี้ถูกถ่ายทอดมาเป็นภาษาสันสกฤต ก็ยังพบคำอ่านแบบเดียวกันในบันทึกคัมภีร์สันสกฤตที่มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 5-6 แต่ในบันทึกคัมภีร์สันสกฤตอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 กลับพบคำอ่านเป็น Avalokiteśvara (แยกเป็น Avalokita หมายถึง ผู้เฝ้ามองดู และ īsvara หมายถึง ผู้เป็นใหญ่, ผู้มีอำนาจปกครอง) เมื่อศึกษาร่วมกับหลักฐานข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องได้ข้อสรุปว่า คำอ่านส่วนหลังคือ -svara ได้ค่อยๆ ถูกเปลี่ยนเสียงเป็นคำอ่านว่า -īsvara ในกาลต่อมา ทั้งยังส่งผลให้คำแปลชื่อนี้เป็นภาษา

⁵⁷ ดูเพิ่มใน Seishi Karashima, “On Avalokitasvara and Avalokiteśvara,” *Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhism at Soka University*, 20, (2017): 140-145.

จีนในยุคแรกกับยุคถัดมามีความหมายที่ต่างกันด้วย⁵⁸

หากเทียบเคียงกับกรณีศึกษาดังกล่าวข้างต้น คำอ่านสันสกฤตผสมว่า rajasvara ก็มีโอกาสถูกเปลี่ยนเสียงเป็น raja-īśvara ได้ เมื่อปรับให้เป็นคำอ่านในภาษาบาลีก็จะได้เป็น rajissara⁵⁹ ดังนั้น คำอ่าน rajissaro จึงเป็นคำอ่านที่มีตัวอย่างสนับสนุนว่ามีแนวโน้มจะสัมพันธ์ใกล้เคียงกับคำอ่านสันสกฤตผสมมากกว่าคำอ่านอื่น

2.1.3. น้ำหนักและความแพร่หลายของข้อมูลโบราณ

หากพิจารณาในแง่น้ำหนักข้อมูลโบราณที่ใช้ในการศึกษา

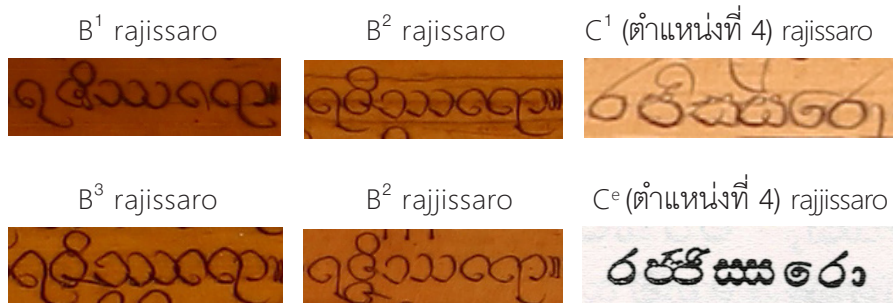
⁵⁸ คำแปลจีนของชื่อพระอวโลกิเตศวร อาจเป็นไปได้เป็น 3 แบบ คือ (1) ยุคแรกแปลโดยมีคำว่า “เสียง” (音) ปรากฏอยู่ ได้แก่ 闍音, 見音聲, 光世音, 觀世音 (กวนซีอิม), 觀音 (กวนอิม) (2) ยุคถัดมาแปลโดยมีคำว่า “ผู้เป็นใหญ่” (自在) ปรากฏอยู่คือ 觀世自在 (3) คำแปลที่ผสมผสานกันทั้งยุคแรกและยุคหลัง คือ 觀世音自在

⁵⁹ อาจมีความเป็นไปได้ประการหนึ่งคือ คำอ่านนี้ได้รับอิทธิพลจากฉบับสันสกฤตผสมโดยตรง หรือจากฉบับสันสกฤตเล่มอื่นที่ไม่มีปรากฏในปัจจุบัน แต่ไม่อาจจะระบุได้ว่าเกิดกระบวนการเปลี่ยนเสียงคำอ่านในช่วงใด และได้รับอิทธิพลเข้ามาในช่วงใด เช่น ช่วงที่พระอรรคธกถาจารย์ฝ่ายเถรวาทในอินเดียเรียบเรียงอรรถกถาธรรมบท หรือช่วงที่พระพุทโธสัจจารย์รจนอรรถกถาธรรมบท หากว่าต้นฉบับอรรถกถาสันสกฤตที่ใช้ไม่มีคำอ่านนี้ปรากฏเป็นภาษาบาลี (มีเฉพาะภาษาสิงหล) ท่านอาจจะเทียบเคียงกับคำอ่านภาษาอื่นใดโบราณฉบับอื่นได้ เป็นต้น อนึ่ง ในยุคนั้นยังมีต้นฉบับสันสกฤตของพระวินัยมหิตาสกถะอยู่ที่ศรีลังกาด้วย ดังที่พระภิกษุฟาเสียนหรือฟาเหียน (法顯) บันทึกไว้ในจดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร (佛國記 หรือ 高僧法顯傳) ว่า “法顯住此國二年, 更求得彌沙塞律藏本, 得長阿含、雜阿含, 復得一部雜藏。此悉漢土所無者。得此梵本已即載商人木船上可有二百餘人。” (T51.865c24-27)

ครั้งนี้ตามภูมิภาคของแหล่งที่มา (โดยไม่นับรวมฉบับตีพิมพ์) ก็จะได้เห็นได้ว่ามีเฉพาะคำอ่าน *rajissaro* เท่านั้นที่ปรากฏทั้งในใบลานจากฝั่งเกาะลังกา (C¹) และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะ B^{1.3} ที่ปรากฏคำอ่านเป็น *rajissaro* ในทุกตำแหน่ง จึงเป็นคำอ่านที่มีความแพร่หลายในทั้งสองภูมิภาค

อนึ่ง คำอ่าน *rajissaro* ที่ปรากฏในฉบับตีพิมพ์ C^e อยู่แห่งหนึ่งนั้น ไม่ชัดเจนว่าเป็นเพราะใบลานสายอักษรสิงหลที่ใช้เป็นต้นฉบับมีปรากฏคำอ่านเป็น *rajissaro* ในตำแหน่งดังกล่าว หรือเป็นเพราะปัญหาจากการตีพิมพ์ หากใบลานสายอักษรสิงหลมีปรากฏคำอ่านนี้อยู่ในสายใดสายหนึ่ง ก็อาจได้รับการคัดลอกคำอ่านนี้เข้ามาสู่ใบลานสายอักษรพม่าได้ แต่หากไม่มีปรากฏคำอ่านนี้อยู่ใบลานสายอักษรสิงหล ก็เป็นไปได้ว่าคำอ่านนี้ปรากฏขึ้นในสายการคัดลอกใบลานอักษรพม่า⁶⁰

⁶⁰ Oskar von Hinüber, "The Development of the Clusters *-tm-*, *-dm-* and *-sm-* in Middle and New Indo-Aryan," *Selected Papers on Pāli Studies* (Oxford: Pali Text Society, 2005), 164. ได้แสดงกรณีตัวอย่างคำอ่านเสียงพยัญชนะตัวเดียวและซ้อนกันในคัมภีร์บาลีสายพม่าโดยเทียบระหว่าง *vivaṭa* กับ *vivaṭṭa* ว่า *-ṭ-* เป็นคำอ่านสายพม่ารุ่นเก่า ส่วน *-ṭṭ-* เป็นคำอ่านสายพม่ารุ่นใหม่กว่า เมื่อเทียบเคียงกับคำอ่านที่กำลังพิจารณาอยู่นี้ ก็มีความเป็นไปได้เช่นกันว่าคำอ่านแบบ *rajissaro* นี้มาปรากฏขึ้นในการคัดลอกใบลานสายอักษรพม่า หากเป็นเช่นนี้ คำอ่าน *-j-* ย่อมเก่าแก่กว่า *-jj-* แม้ในใบลานสายอักษรขอมและธรรมก็ยังปรากฏคำอ่านเป็น *-jj-* ในบางตำแหน่งของ K^{1.2} และ T¹

ภาพที่ 1 ตัวอย่างคำอ่าน rajissaro และ rajjissaro สายอักษรพม่าและสิงหล

2.1.4 การมีตัวอย่างปรากฏใช้ในพระไตรปิฎก

ได้พบการใช้ศัพท์ว่า *rajassira*⁶¹ ในคาถาชาดก(ชั้นพระไตรปิฎก)อันสื่อความหมายถึงธูลีคือกิเลส ทุกฉบับตีพิมพ์ล้วนมีคำอ่านตรงกันดังนี้

*mā kāsi kammāni rajassirāni.*⁶²

ท่านอย่าได้กระทำความทั้งหลายอันมีศรัทธาเกลือกกลั้วด้วย
ธูลี[คือกิเลส]⁶³

ข้อความในอรรถกถาที่อธิบายความหมายของ *rajassirāni*
ทุกฉบับตีพิมพ์ปรากฏคำอ่านตรงกันว่า

*rajassirānī ti kilesarajena okiṇṇasāsānī*⁶⁴

⁶¹ ในพระไตรปิฎกบาลี ได้แก่ สุตตนิบาต อปทาน และชาดก ยังมีปรากฏใช้ *rajassira* ในความหมายที่แสดงถึง “มีฝุ่นธูลี(ที่จับต้องได้)อยู่บนศรัทธา” เช่น Sn (E^e) 190,₁₂ : “paṅkadanto rajassiro มีพื้นเขละอะ มีศรัทธาเกรอะกรังด้วยฝุ่นละออง”

⁶² J (B^e) I 314,₂₂ ; (C^e) II 12,₁₂ ; (E^e) IV 398,₁₇ ; (S^e) I 417,₃

⁶³ แปลโดยเทียบเคียงสำนวนกับ ขุ.ชา.อ. 61/46 (ไทย.มมร)

⁶⁴ Ja (B^e) IV 399,₇ ; (C^e) V 92,₁₉₋₂₀ ; (E^e) IV 398,₂₈ ; (S^e) VII 34,₃₋₄

บทว่า **ราชสุสิรา** นี้ ได้แก่ [กรรมทั้งหลาย]อันมีศีระะเกลือก
กลัวด้วยฤทธิคือกิเลส⁶⁵

การที่มีปรากฏใช้ศัพท์ว่า rajassira ในลักษณะดังกล่าวนี้ เป็น
เครื่องสนับสนุนความเหมาะสมของคำอ่าน rajassiro ทั้งยังอาจเป็นเหตุ
ปัจจัยอย่างหนึ่งที่ส่งผลให้คำอ่านนี้ได้รับการยอมรับในใบลานบางสายและ
ได้รับเลือกให้เป็นคำอ่านในฉบับตีพิมพ์ S^e จากข้อมูลพิจารณาของ T² ยัง
บ่งบอกเพิ่มเติมว่า การเลือกใช้คำอ่านให้เป็นแบบเดียวกันนี้ได้ปรากฏ
มีแล้วก่อนการจัดพิมพ์อรรถกถาบาลีฉบับสยามรัฐ

ตารางที่ 2 สรุปความเหมาะสมของคำอ่านบาลีในด้านต่าง ๆ

ประเด็นที่พิจารณา	rajissaro	rajassiro	rajasiro
บริบทความหมาย	✓	✓	✓
ความสัมพันธ์ใกล้เคียงกับ คำอ่านสันสกฤตผสม	✓		
น้ำหนักและความแพร่หลาย ของข้อมูลใบลาน	✓		
การมีตัวอย่างปรากฏใช้ใน พระไตรปิฎก		✓	

⁶⁵ แปลโดยเทียบเคียงสำนวนกับ พ.ชา.อ. 61/46 (ไทย.มมร)

กล่าวโดยสรุป ในบรรดาคำอ่านบาลีที่ปรากฏหลากหลายนี้ ในแง่บริบทความหมาย มีสามคำอ่านที่มีความหมายเข้ากันได้กับบริบทคือ rajissaro rajassiro และ rajasiro คำอ่านแรก มีแนวโน้มที่จะสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคำอ่านสันสกฤตผสมมากกว่า และยังมีความแพร่หลายตามภูมิภาคของแหล่งที่มาโบราณมากกว่า คำอ่านที่สอง มีตัวอย่างปรากฏใช้ในพระไตรปิฎก ส่วนคำอ่านที่สาม เป็นการลดรูปของคำอ่านสอง ดังนั้นในการเลือกคำอ่านที่เหมาะสมที่สุด คงขึ้นอยู่กับว่าจะใช้เกณฑ์ (policy) ใดเป็นหลัก กล่าวคือ หากมุ่งเน้นที่ความใกล้เคียงกับคำอ่านสันสกฤตผสมและน้ำหนักของข้อมูลโบราณ ก็สมควรที่จะเลือกคำว่า rajissaro แต่หากมุ่งเน้นที่ตัวอย่างในพระไตรปิฎก ก็อาจเลือกคำอ่านว่า rajassiro

2.2 chadvārādhīpati/ ṣaṣṭho adhipati

คำเฉลยก่อนแรกในคาถาบาลีใช้คำแสดงตัวเลข (saṃkhyā หรือ number) ต่างจากคาถาในคัมภีร์นิกายอื่น กล่าวคือคาถาบาลีใช้เป็นจำนวนนับ (cardinal number) ว่า “หก” ดังข้อความว่า “chadvārādhīpati ผู้เป็นใหญ่ในทวารทั้ง 6” ส่วนคาถาสันสกฤตใช้เลขแสดงลำดับ (ordinal number) ว่า “ที่หก” ดังข้อความว่า “ṣaṣṭho⁶⁶ adhipati ผู้เป็นใหญ่ลำดับที่ 6” สำหรับคาถาพากย์จีนและทิเบตก็สอดคล้องตาม

⁶⁶ Franklin Edgerton ให้ความเห็นไว้ใน BHSD s.v. “ṣaṣṭo” ว่า ṣaṣṭho ในคาถานี้ควรมีความหมายตามฉบับบาลีว่า “หก” โดยเสนอคำแปลว่า “in relation to the six (senses)” แม้เล่มแปลอังกฤษ Sacred Books of the Buddhists, *The Mahāvastu Vol. III*, trans. J.J. Jones (London: Luzac & Company Ltd., 1956), 381. ก็ถือตามความเห็นของ Franklin Edgerton เช่นกัน แต่จากการเทียบเคียงกับคำแปลพากย์จีนทุกฉบับและพากย์ทิเบตซึ่งใช้ตรงกันว่า “ที่หก” ผู้เขียนเห็นว่าสามารถแปลเป็น “ที่หก” ตามความหมายของ ṣaṣṭha (sixth) ที่ใช้กันทั่วไปในภาษาสันสกฤตได้

สันสกฤตคือ ใช้คำที่มีเนื้อความว่า “ผู้เป็นใหญ่/พระราชาลำดับที่ 6” ผู้เขียนจะลองพิจารณาว่าการใช้คำทั้งสองแบบนี้มีขอบเขตความหมายต่างกันหรือไม่

ในคัมภีร์บาลี ได้พบคำอธิบายของ “อธิบดี (adhipati)” ในคาถา นี้ว่าหมายถึง วิญญูณ ดังข้อความในคัมภีร์วิภังคมูลฎีกาว่า

“chadvārādhīpati rājā” ti “manopubbaṅgamā dhammā” ti
ca vacanato viḅikkāṇaṃ **adhipati**.⁶⁷

วิญญูณชื่อว่า อธิบดี (ผู้เป็นใหญ่) เพราะพระบาลีว่า “ผู้เป็นใหญ่ ในทวารทั้ง 6 ชื่อว่าพระราชา” และว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่”

ดังนั้นคำว่า chadvārādhīpati ในคาถาบาลีจึงหมายถึง วิญญูณ ที่เป็นในทวารทั้ง 6 คือ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ และมโนวิญญูณ⁶⁸

สำหรับคาถาสันสกฤต จิน ทิเบต ซึ่งใช้คำที่มีความหมายว่า “ลำดับที่ 6” จะต้องมาพิจารณาว่ามีความหมายครอบคลุมวิญญูณทั้ง 6 หรือไม่ หรือหมายเอาเฉพาะวิญญูณลำดับที่ 6 เมื่อพิจารณาจาก ข้อความบางตอนของคาถาเช่นในพระวินัยมูลสรวาสติวาท (พากย์จีน) ว่า “染處即生著，無染而起染 เมื่อมีสิ่งน่ากำหนดก็เกิดความติดข้องยินดี แม้ไม่มีสิ่งน่ากำหนดใคร่ก็ยังเกิดความกำหนดได้” (ข้อ 1.2.5a) ก็มองได้ว่าควรมีความหมายครอบคลุมวิญญูณทั้ง 6 กล่าวคือ เมื่อมีอารมณ์ที่น่ายินดีเกิดขึ้นทางทวารทั้ง 5 มีจักขุทวารเป็นต้น ก็เกิดความยินดีพอใจ แม้ไม่มีอารมณ์ที่น่ายินดีภายนอก มโนทวารก็สามารถมีธรรมารมณ์ที่น่า

⁶⁷ Vibh-mṭ (B^e) 25,₁₃₋₁₄

⁶⁸ DN (E^e) III 243,₂₀₋₂₂

ยินดีพอใจเกิดขึ้นได้ ดังนั้นควรพิจารณาต่อไปว่า “ลำดับที่ 6” นี้หมายถึงเอาลำดับที่ 6 ในหมวดธรรมใด เมื่อพิจารณาจากชื่อหมวดธรรมที่มีความหมายสอดคล้องกับคำว่า “ผู้เป็นใหญ่ (อธิปัตติ)” ก็จะพบหมวดธรรมหนึ่งคือ อินทรีย์ 6 ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่าหมายถึงความเป็นใหญ่⁶⁹ โดยขยายความด้วยคำว่า ādhipateyya (มาจาก adhipati ลง ñeyya ปัจจยในภาวตัทธิต⁷⁰) ดังนี้

cakkhu ca cakkhudvāre nibbattānaṃ dhammānaṃ ādhipateyya-saṅkhātena indaṭṭhena indriyañ cā ti cakkhundriyaṃ. sotindriyādīsu es’eva nayo.⁷¹

จักขุ และธรรมที่ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ กล่าวคือเป็นอธิปัตติแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดในจักขุทวาร ชื่อว่า **จักขุนทรีย์** ในโสตินทรีย์เป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้⁷²

อินทรีย์ 6 อย่างนี้ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมนินทรีย์⁷³ ลำดับที่ 6 ก็คือมนินทรีย์ ได้แก่ วิญญูญาณ ซึ่งจำแนกออกไปได้เป็นวิญญูญาณ 6 ดังนั้นคำว่า “ṣaṣṭho

⁶⁹ อินทรีย์ในหมวดธรรมนี้ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ ปกครองทำกิจต่าง ๆ ในหน้าที่ของตน คือ การเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส และการรับอารมณ์ สำหรับอินทรีย์ 5 อย่างแรก หมายถึงเอาปสาทรูป 5 ในรูป 28

⁷⁰ คัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะแสดงสูตรการลงปัจจยนี้ไว้ในกัณฑ์ที่ 4 ข้อ 59 ว่า “tassa bhāvakammesu tta-tā-ttana-ṇya- ñeyya-ṇ’iya-ṇiā” (ลงปัจจยคือ tta tā ttana ñya ñeyya ṇa iya ṇiya ในเนื้อความ ความเป็น และการกระทำของเขา)

⁷¹ Spk (E^c) III 240,²²⁻²⁴

⁷² แปลโดยเทียบเคียงสำนวนกับ ส.ม.อ. 31/38 (ไทย.มมร)

⁷³ SN (E^c) V 205,⁹⁻¹⁰

adhipati ผู้เป็นใหญ่ลำดับที่ 6” ในคาถานิกายอื่นจึงหมายถึงอินทรีย์ลำดับที่ 6 นั้นเอง

จะเห็นได้ว่า ในกรณีนี้แม้คาถาฉบับบาลีจะใช้คำแตกต่างจากคาถาในคัมภีร์นิกายอื่น แต่ก็มีความหมายบ่งบอกถึงสภาวะอย่างเดียวกัน เป็นเพียงรูปแบบการนำเสนอที่แสดงการมุ่งเน้นแตกต่างกัน กล่าวคือ คาถาสันสกฤต จีน ทิเบต เน้นไปที่อินทรีย์ลำดับที่ 6 ซึ่งก็คือ มนินทรีย์หรือวิญญูณ ส่วนคาถาบาลีมุ่งเน้นเจาะจงลงไปว่า มนินทรีย์คือวิญญูณนั้นรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง 6

3. ความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาในคัมภีร์ กับภาพสลักหินที่สถูปการุตุ

ภาพสลักหินเกี่ยวกับเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาที่สถูปการุตุเป็นภาพสลักหินที่มีความเก่าแก่ นักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นว่าถูกสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 3 (ราว 2 ศตวรรษก่อนคริสตกาล)⁷⁴ ในจำนวนภาพสลักหินเหล่านี้ มีปรากฏภาพสลักหินแสดงเรื่องเอรอกปัตตนาคราช⁷⁵ (ภาพที่ 2) ในภาพมีสลักอักษรพราหมีภาษาปรากฤต (หลังศักราชของบุคคลที่นั่งคุกเข่าประนมมือ) $\Delta I C X I A T E H A S O V A$ ถอดเป็นคำอ่าน

⁷⁴ พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย, “ความสัมพันธ์ของชาดกในคัมภีร์กับชาดกในภาพสลักหินที่สถูปการุตุ,” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 2, ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 3), (กรกฎาคม-ธันวาคม 2559): 176.

⁷⁵ Alexander Cunningham, *The Stūpa of Bharhut: A Buddhist Monument Ornamented with Numerous Sculptures Illustrative of Buddhist Legend and History in the Third Century B.C.* (New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1998), plate xiv.

อักษรโรมันคือ Erāpato Nāgarāja Bhagavato vaṃdate⁷⁶ อันมีความ
หมายว่า “นาคราชเอกรัตนนาคราชความเคารพแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า”

ภาพที่ 2 ภาพสลักหินที่ภารhutเรื่องเอกรัตนนาคราช (ภาพเต็ม)

ที่มา : Ken Kawasaki, “Bharhut Stupa In the Indian Museum,

Kolkata,” *Photo Dharma*, Accessed November 7, 2020,

<https://www.photodharma.net/Guests/Kawasaki-Bharhut/images/Bharhut-Original-00004.jpg>

⁷⁶ Ananda K. Coomaraswamy, “Erakapatta Nāgarāja,” *Journal of the Royal Asiatic Society*, 60, Issue 3 (July 1928): 629.

ที่ผ่านมาเคยมีผู้ศึกษาภาพนี้ไว้บ้างแล้ว เช่น Ananda K. Coomaraswamy⁷⁷ ศึกษาเรื่องราวบนภาพโดยอ้างอิงข้อมูลจาก อรรถกถาธรรมบท นอกจากนี้ Benimadhab Barua⁷⁸ ได้ศึกษาวิเคราะห์ โดยอ้างอิงคัมภีร์มหาวัศตุเพิ่มเติมด้วย สำหรับการศึกษาในบทความนี้ ผู้เขียนจะใช้ข้อมูลจากทั้ง 6 คัมภีร์ในการวิเคราะห์เนื้อหาของภาพ โดยแบ่งการพิจารณาองค์ประกอบภาพเป็น 4 ส่วนดังนี้

3.1 นางนาคมาณวิกาฟ้อนขับ

แนวกลางด้านบนสลักเป็นนางนาคมาณวิกาฟ้อนขับอยู่บน พังพานของเอรกปัตตนาคราช (ภาพที่ 3) มีความคล้องกับเนื้อหาใน อรรถกถาธรรมบทดังข้อความว่า

so ekaṃ dhītaraṃ labhitvā majjhe Gaṅgāya udakapitṭhe mahantaṃ phaṇaṃ ukkhipitvā dhītaraṃ tasmim phaṇe naccetvā gāyāpeti.⁷⁹

เอรกปัตตนาคราชนั้นได้ธิดานาคตนหนึ่ง แล้วชูพังพานใหญ่บน ผืนน้ำท่ามกลางแม่น้ำคงคา แล้วให้ธิดานาคฟ้อนขับอยู่บนพังพานนั้น⁸⁰

⁷⁷ Ananda K. Coomaraswamy, "Erakapatra Nāgarāja," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 60, Issue 3 (July 1928): 629-630.

⁷⁸ Benimadhab Barua, *Barhut Book II: Jātaka-Scenes* (Calcutta: Indian Research Institute, 1934), 64-68.

⁷⁹ Dhṛp-a (E^c) III 231,¹²⁻¹⁴

⁸⁰ ข้อความคำแปลไทยที่มีได้แสดงการอ้างอิงไว้ที่เชิงอรรถ เป็นการแปล โดยผู้เขียนเอง

ส่วนคัมภีร์อื่นมิได้มีข้อความอธิบายรายละเอียดส่วนนี้ นอกจากนั้น พังพานของนาคราชได้ถูกสลักให้ประกอบด้วย 5 เศียร รายละเอียดส่วนนี้ไม่ปรากฏในคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยตรง พบเพียงข้อความบรรยายลักษณะของนาคราชนี้ในพระวินัยมุขสรวาสติวาทว่า “身有七頭廣長無量⁸¹” กาย[ของนาคราชนั้น]มี 7 เศียรแผ่กว้างไม่มีประมาณ” แม้จะระบุจำนวนหัวไว้ไม่ตรงกับในภาพ แต่ก็มีข้อความสอดคล้องในแง่ที่ว่า นาคราชนี้มีหลายเศียร

ภาพที่ 3 ภาพสลักหินเรื่องเอรภปตตนาคราช

(จากนาคราช นาคมาณวิกา และมาณพ)

ที่มา : Somnath Chakraverty, "Bharhut," *Virtual Museum of Images & Sounds*, Accessed October 7, 2020,

https://vmis.in/ArchiveCategories/download_image/491/31107

⁸¹ T24.304a23-304a24

3.2 มาณพแสดงทิศทางที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่

ถัดจากนาคราชซึ่งมีนาคมาณวิกาอยู่บนพังพานมาทางด้านขวา เป็นบุคคลผู้ห่มผ้าเฉวียงบ่าเปิดไหล่ขวา กำลังยื่นมือขวาชี้แสดงบางอย่าง (ภาพที่ 3) แม้ภาพใบหน้าของบุคคลผู้นี้ชำรุดเสียหาย แต่ลักษณะโดยรวมของบุคคลผู้นี้ น่าจะเป็นนักบวช ซึ่งก็มีใช่พระพุทธเจ้า เนื่องจากภาพสลักหินในยุคสมัยนั้นยังไม่ทำเป็นภาพพระพุทธเจ้า คงใช้เป็นสัญลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแทน เช่น ต้นโพธิ์ รอยพระพุทธรบาท เป็นต้น⁸² บุคคลผู้นี้จึงควรเป็นมาณพผู้กำลังแสดงทิศที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ให้กับเอวรกปัตตนาคราชหลังจากที่ตอบแก้ปริศนาธรรมแล้ว เนื้อหาที่ระบุชัดเจนว่ามาณพห่มผ้าเฉวียงบ่าเปิดไหล่ขวาปรากฏในพุทธจรัสสังครหะข้อความว่า

那羅陀摩那婆仙即整衣服，偏袒右肩，合十指掌，向佛在方，示龍王言：“汝等龍王！若欲知者彼佛、如來、多陀阿伽度、阿羅呵、三藐三佛陀，今在某方。”⁸³

ฤาษีมาณพนาลกะก็จัดแจงผ้าที่ห่มคลุมอยู่ให้ห่มเฉวียงบ่าเปิดไหล่ขวา ประนมมือหันไปทางทิศที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ แล้วบอกแสดงทิศทางให้แก่ นาคราชว่า “ท่านนาคราช หากประสงค์จะรู้จักพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ในทิศนั้น”

และยังมีเนื้อหาในพระวินัยมหิสาสะกะที่ระบุว่ามาณพยื่นมือขวาชี้บอกสถานที่ประทับของพระพุทธองค์ดังข้อความว่า “摩納跏跏⁸⁴，

⁸² Aruna More, "Stupa: The image of Buddha," *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 3, Issue 4 (April 2017): 29, 31.

⁸³ T3.828a27-828b1

⁸⁴ “跏跏” ใช้ตามฉบับราชวงศ์ซ่ง/ซ่งเก๋่า 【宮】 ซ่ง/ซ่งใต้ 【宋】 และ

舒右手指佛處方，言：佛今在彼！⁸⁵ มาณพคูกเข้ายื่นมือขวาชี้ไปยังทิศที่
พระพุทธองค์ประทับอยู่พร้อมทั้งบอกว่า บัดนี้พระพุทธเจ้าประทับอยู่
ที่นั่น” จากเนื้อหาคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับมาณพในภาพ และลักษณะที่เป็น
นักบวชของมาณพในภาพ ก็ค่อนข้างสนับสนุนว่าหมายถึง ฤาษีมาณพ
นาลกะ

3.3 นาคราชแปลงเป็นมนุษย์เข้าไปกราบพระพุทธเจ้า

ฝั่งซ้ายด้านล่างของภาพ (ภาพที่ 2 และ 4) เป็นฉากเอรคปัตต-
นาคราชแปลงกายเป็นมนุษย์เข้าไปถวายความเคารพแด่พระพุทธเจ้า
เนื้อหาคัมภีร์ที่มีแสดงรายละเอียดนี้คือ พุทธจรีตสังครหะข้อความว่า
“時伊羅鉢即隱本形，別更化作摩那婆身，近世尊前，頂禮佛足⁸⁶ ขณะนั้น เอรค-
ปัตตนาคราชก็แปลงกายเป็นมาณพเข้าไป ณ เบื้องพระพักตร์ของพระ
ผู้มีพระภาคเจ้าแล้วถวายอภิวาทแทบพระบาทพระพุทธองค์” และพระ
วินัยมุลสรวาสติวาทข้อความว่า “王至佛所，頂禮雙足⁸⁷ พระราชา (พระเจ้า
จักรพรรดิซึ่งเป็นนาคแปลงกาย) ก็ถวายอภิวาทแทบพระยุคลบาทของ
พระพุทธเจ้า” ส่วนในอรรถกถาธรรมบท⁸⁸ พระวินัยมหิตาสกะ⁸⁹ และ
พระวินัยธรรมคูปตี⁹⁰ แสดงรายละเอียดไว้เพียงว่าถวายความเคารพต่อ

หยวน/หววน 【元】 ส่วนฉบับไทโชใช้เป็น “胡跪”

⁸⁵ T22.106c3-106c4

⁸⁶ T3.828c12-828c13

⁸⁷ T24.304a14

⁸⁸ Dh-p-a (E^e) III 234,²³⁻²⁴ : “Nāgarājā gantvā chabbaṇṇarasmiṇaṃ
antaraṃ pavisitvā Satthhāraṃ vanditvā rodamāno aṭṭhāsi.”

⁸⁹ T22.106c11-12: “龍王聞已，復加喜敬……前頂禮足，却住一面”

⁹⁰ T22.792a28-b1: “時那羅陀及龍王……往仙人鹿苑，到世尊所，到已禮世
尊足，在一面立”

พระพุทธเจ้าแต่ไม่ได้มีข้อความบอกว่าแปลงกายเป็นมนุษย์

ในภาพนี้ใช้สัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้าเป็นแท่นบัลลังก์ประทับ
ใต้ต้นไม้ สำหรับประเพณีของต้นไม้ที่ปรากฏในภาพ ตามข้อมูลใน
อรรถกถาธรรมบทคือ ต้นสิริสะซึ่งมีอยู่ 7 ต้น ดังข้อความว่า

so tattha gantvā, Bārāṇasito avidūre satta sirīsarukkḥā atthi,
tesu ekassa mūle nisīdi.⁹¹

พระพุทธองค์เสด็จไปประทับนั่ง ณ โคนต้นสิริสะต้นหนึ่งในบรรดา
7 ต้นอันอยู่ไม่ไกลจาก[ตัว]เมืองพาราณสี

ในภาพสลักหินมีจำนวนต้นไม้ปรากฏเป็นพุ่มชัดเจนอยู่ 5 ต้น และ
ปรากฏให้เห็นเฉพาะส่วนบนของพุ่มไม้อีก 1 ต้น (ภาพที่ 4) จึงรวมเป็น
จำนวน 6 ต้น ซึ่งก็นับว่ามีจำนวนที่ใกล้เคียงกัน

⁹¹ Dhṛp-a (E^e) III 232,
16-17

ภาพที่ 4 ภาพสลักหินที่การหุดเรื่องเอรอกปัตตนาคราช (แสดงจำนวนต้นสิริสะ)

ที่มา: Somnath Chakraverty, "Bharhut," *Virtual Museum of Images &*

Sounds, Accessed December 31, 2020,

https://vmis.in/ArchiveCategories/download_image/491/31266

3.4 สังขนาคราชและนาคบริวารติดตามมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

ฝั่งขวาด้านล่างของภาพ (ภาพที่ 2 และ 4) แสดงถึงพญานาคติดตามมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ประกอบด้วยนาคราช 1 ตน (ภาพที่ 3 มุมล่างขวา แสดงเครื่องประดับบนศีรษะค่อนข้างชัดเจน ซึ่งคล้ายกับของเอรอกปัตตนาคราชที่แปลงกายนั่งคุกเข่าอยู่) และนางนาคมาณวิกาอีก 2 ตน (มีเครื่องแต่งกายคล้ายกับนาคมาณวิกาผู้อยู่บนพังพานของนาคราช) พบข้อมูลที่เทียบเคียงกันได้คือ พุทธจริตสังครหะ ข้อความว่า “時伊羅鉢并及商佉二大龍王，自餘無量諸龍眷屬……欲向佛所⁹²” ขณะนั้น พญานาคราชทั้งสองคือเอรอกปัตตะและสังขะ พร้อมด้วยนาคหมู่ ญาติบริวารจำนวนไม่มีประมาณ ... ต่างก็มุ่งหน้าไปยังที่ประทับของพระพุทธเจ้า” จึงพิจารณาได้ว่า พญานาคกลุ่มนี้หมายถึงนาคราชสังขะและหมู่ญาติของนาคราช

อายุของภาพสลักหินก็นับเป็นสิ่งยืนยันถึงความเก่าแก่ของเนื้อเรื่องเอรอกปัตตนาคราชได้อีกประการหนึ่ง เนื้อเรื่องดังกล่าวนี้ควรมีปรากฏแพร่หลายก่อนการสร้างภาพสลักหินนี้ ดังนั้นเนื้อหาเรื่องนี้จึงน่าจะมีปรากฏอย่างชัดสุดก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าภาพสลักหินนี้ถูกสร้างขึ้นโดยมีรายละเอียดบนภาพหลายส่วนสอดคล้องกับเนื้อเรื่องในอรรถกถาธรรมบทและพุทธจริตสังครหะ ในการสร้างภาพสลักหินเรื่องนี้อาจจะอ้างอิงตามเนื้อเรื่องจากหลายคัมภีร์ร่วมกัน หรือ

⁹² T3.828b10-828b12

เป็นไปได้ว่าอ้างอิงตามเนื้อหาในอีกคัมภีร์หนึ่งซึ่งมีรายละเอียดของเนื้อเรื่องครบถ้วนกว่าอรรถกถาธรรมบทหรือพุทธจริตสังครหะเพียงเล่มใดเล่มหนึ่ง แต่คัมภีร์ดังกล่าวนี้มิได้ปรากฏมาถึงปัจจุบัน

จากบทความภาคที่แล้วจะพบว่า คัมภีร์ชั้นพระวินัยปิฎกของ 3 นิกาย (มหิสาสกะ ธรรมคุปต์ มุลสรวาสติวาท) ต่างสนับสนุนว่าบุคคลที่พาเอรภักตนาคราชมาพบพระพุทธเจ้าคือฤาษีมาณพนาลกะ อีกทั้งบนภาพสลักหินเรื่องราวนี้ก็ได้สลักมาณพให้มีลักษณะเหมือนนักบวชหลักฐานข้อมูลส่วนนี้ค่อนข้างมีความเก่าแก่ ดังนั้นก่อนจะจบเนื้อหาของบทความนี้ ผู้เขียนจึงขอเพิ่มเติมอีกหนึ่งหัวข้อเพื่อพิจารณาว่ามีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดที่อุตตรมาณพในอรรถกถาธรรมบทจะเป็นบุคคลเดียวกันกับพระนาลกะ

4. ความเชื่อมโยงบุคคลระหว่าง “อุตตรมาณพ” กับ “นาลกมาณพ”

การพิจารณาประเด็นนี้ย่อมมีมุมมองได้ 2 ประการ คือ ประการแรก พิจารณาว่าสองบุคคลนี้เป็นคนละท่านกัน โดยถือว่าข้อมูลพุทธประวัติส่วนนี้ในคัมภีร์เถรวาทมีความแตกต่างจากนิกายอื่น แต่ก็จะไม่ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับอุตตรมาณพ⁹³ว่าเป็นใครมาจากไหน ส่วนประการที่สอง อาจให้น้ำหนักกับพระวินัยปิฎกต่างนิกายว่าสองท่านนี้คือบุคคลเดียวกัน เมื่อมองเช่นนี้ก็จะมีประเด็นหลักที่อรรถกถาธรรมบทให้ข้อมูลไว้แตกต่างจากคัมภีร์นิกายอื่นอยู่ 2 ประการ

⁹³ ในคัมภีร์บาลียังมีปรากฏมาณพชื่ออุตตระในแห่งอื่นด้วย เช่น MN (E^o) II 134 นอกจากนี้ใน Mvu III 382 ยังแสดงข้อมูลว่า พระนาลกะมีพี่ชายชื่อว่าอุตตระ

อันควรจะพิจารณาว่ามีความเชื่อมโยงกับข้อมูลนิกายอื่นได้หรือไม่
เพียงใด

4.1 ชื่อมาณพที่แตกต่างกัน

ผู้เขียนขอสันนิษฐานในแง่มุมหนึ่งคือ มาณพผู้นี้อาจมีมากกว่า
หนึ่งชื่อ โดยที่ชื่อเรียก “อุตตรมาณพ (Uttaramāṇavaka)” อาจไม่ใช่
ชื่อเดิม แต่เป็นชื่อที่ผู้คนเรียกขานนามผู้นี้ว่า มาณพผู้เป็นเจ้าสำนัก⁹⁴
หรือมาณพผู้สูงส่ง (ด้วยปัญญา) ดังใจความตอนหนึ่งในพระวินัย
มหิสาสกะ⁹⁵ และพุทธจรีตสังครหะ⁹⁶ว่า “มาณพนาลกะคิดว่า ตนเอง
เป็นอาจารย์เจ้าสำนัก หากไม่ไปตอบคาถาปริศนาธรรมของนาคราช
ก็จะทำให้เสื่อมเสียเกียรติ” ในพระวินัยมูลสรวาสติวาทก็ยังปรากฏ
ข้อความตอนหนึ่งที่ชาวเมืองพาราณสีบอกกับนาคราชให้รอกุณินาลกะ
ว่า “เมืองของเรามีบุคคลผู้มีปัญญาสูงส่ง”⁹⁷ ดังนั้นตามเนื้อเรื่องฉบับ
บาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า “อุตตระ” จึงอาจเป็นการตรัสให้เกียรติ
โดยเรียกมาณพผู้นี้ตามคำขนานนามที่ผู้คนเรียกกัน นอกจากนี้พระวินัย
ธรรมคูปต์ก็ยังมีเนื้อความแสดงถึงความรู้สึกของมาณพที่อัศจรรย์ใจเมื่อ
เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าในคราวแรกว่า “บรรดาสมณพราหมณ์ที่เราได้ไป

⁹⁴ MW s.v. “Uttara” ให้ความหมายที่เกี่ยวข้องกับบริบทนี้คือ superior, chief

⁹⁵ T22.106b2-4: “摩訶念言：我為一國所宗，若言不能，便當為彼眾人所棄；我雖未解，當作方便，保全此譽！”

⁹⁶ T3.826c25-827a1: “爾時，那羅陀仙人童子作是思惟：我今既為此摩伽陀國內人民作於尊師，此之人民皆供養我，尊重承事欽仰於我，又復謂我自見已，轉能教他。我今若於是人民前，言我不解此二偈義，此之人民，即毀辱我，一切利養名聞闕少，我皆失之。”

⁹⁷ T24.303b7: “我此城中有上智人”

พบมา ล้วนไม่ยกย่องให้เกียรติเราเลย”⁹⁸ อันแสดงถึงว่าพระพุทธเจ้าได้
ตรัสกับมาณพผู้นี้อย่างให้เกียรติ

ในกรณีนี้ ยังมีตัวอย่างอื่นเทียบเคียงอีกคือ มาณพนามว่า
“โชติปาละ” (Jotipālo māṇavo) ในขุทฺติการสูตร⁹⁹ของฝ่ายเถรวาท
เมื่อเทียบเคียงพระสูตรนี้กับเนื้อหาที่สอดคล้องกันในพระไตรปิฎกนิกาย
อื่นได้แก่ (มูล)สรวาสติวาท กลับพบชื่อเรียกท่านว่า “อุตตระ” ดังปรากฏ
ในคัมภีร์ต่อไปนี้

(1) มัชฌิมกัมม (中阿含)¹⁰⁰ พากย์จีนแปล “Uttara” โดยถอดเสียงว่า
優多羅 ส่วน “māṇava” มีทั้งแปลโดยถอดเสียงว่า 摩納 และแปลโดย
ความหมายว่า 童子 ดังปรากฏชื่อเรียกท่านนี้ในพระสูตรพากย์จีนว่า優
多羅摩納 , 優多羅童子 หรือ 童子優多羅

(2) พระวินัยมูลสรวาสติวาทโกษชัยวัสดุ ฉบับสันสกฤต (*Bhaiṣa-
jyavastu*) มีข้อความแสดงชื่อท่านว่า Uttaro nāmo māṇavaḥ¹⁰¹ พากย์
ทิเบต (*Sman gyi gzhi*) แปลโดยความหมายว่า khye’u Bla ma¹⁰² ส่วน
พากย์จีน (根本說一切有部毘奈耶藥事) แปล “Uttara” โดยความหมายว่า
無上 และแปล “māṇava” โดยถอดเสียงว่า 摩納婆 รวมเป็น 無上摩納婆¹⁰³

(3) พระวินัยมูลสรวาสติวาทสังฆเภทวัสดุ ฉบับสันสกฤต (*Saṅgha-
abhedavastu*) มีข้อความแสดงชื่อท่านว่า Uttaro nāmo māṇavaḥ และ

⁹⁸ T22.791c5-791c6: “我見彼諸沙門婆羅門，無有賜我顏色”

⁹⁹ MN (E^e) II 46-54

¹⁰⁰ T1.499a28-503a4

¹⁰¹ MSV I 218,
13-14

¹⁰² D3.10a4

¹⁰³ T24.96b15

Uttaro māṇavaḥ¹⁰⁴ พากย์ทิเบต (*Dge 'dun gyi dbyen gyi gzhi*) แปล
โดยความหมายว่า khye'u Bla ma¹⁰⁵ ส่วนพากย์จีน (根本說一切有部毘
奈耶破僧事) แปลเฉพาะ “Uttara” โดยความหมายว่า 最勝¹⁰⁶

จากกรณีตัวอย่างนี้ สามารถสันนิษฐานได้เช่นเดียวกันว่า
“โชติปาละ” ก็ควรจะมีสมณนามอีกชื่อหนึ่งด้วยว่า “อุตตระ” อันเป็น
คำเรียกโดยยกย่องให้เกียรติว่าเป็นผู้สูงส่ง

4.2 มาณพมฺไนใจในคำตอบของตน มิได้ประสงค์จะไปเข้าเฝ้า พระพุทธเจ้า

เนื้อหาส่วนนี้ที่แสดงไว้ในอรรถกถาธรรมบทคือ เดิมที่มาณพมฺไน
มิได้ประสงค์จะเข้าไปทูลถามคำตอบของคาถาปริศนา แต่พระพุทธเจ้า
ทรงเห็นว่าเป็นผู้สมควรจะได้บรรลุธรรม จึงเสด็จไปประทับนั่งรอ
ส่วนคัมภีร์อื่นแสดงเนื้อหาตอนนี่ว่า มาณพมฺไนคิดจะไปเข้าเฝ้า
พระพุทธองค์เพื่อทูลถามคำตอบของคาถาปริศนา¹⁰⁷

เนื้อหาในอรรถกถาธรรมบทส่วนนี้ถือว่าเป็นข้อมูลที่แตกต่างจาก
คัมภีร์นิกายอื่น ดังเช่นเนื้อหาในพระวินัยมูลสรวาสติวาทที่แสดงรูปแบบ
การป่าวประกาศคาถาปริศนาธรรมของนาคราชว่า แปลงเป็นชายหนุ่ม
เที่ยวตระเวนไปถามปริศนาในที่ต่าง ๆ¹⁰⁸ อันเป็นเนื้อหาที่แตกต่างจาก
คัมภีร์อื่นเช่นกัน ดังนั้นหากให้น้ำหนักกับพระวินัยนิกายอื่นว่ามาณพ
มฺไนคือท่านเดียวกันกับพระนาลกะ ก็ต้องยอมรับว่าเนื้อเรื่องก่อนหน้านี้

¹⁰⁴ Sbv II 22, -30,₁₄

¹⁰⁵ D4.124b7-131a6

¹⁰⁶ T24.157a9-158c8

¹⁰⁷ Dhṛp-a (E^e) III 232,₁₈₋₂₅

¹⁰⁸ T24.303a26-29

ตามฉบับบาลีมีรายละเอียดแตกต่างจากคัมภีร์อื่น

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาว่าอุตตรมาณพคือฤาษีมาณพนาลกะ ก็อาจเชื่อมโยงเรื่องเวลากับข้อมูลที่แสดงไว้ในอรรถกถาสุตตนิบาต ได้อีกว่า มาณพนี้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าในวันที่ 7 ภายหลังจากที่ พระพุทธองค์แสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร¹⁰⁹ ดังใจความที่ปรากฏ ในอรรถกถานาลกสูตรว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศ พระธรรมจักรแล้ว พวกเทวดาผู้หวังประโยชน์ได้ป่าวประกาศข่าวการ อุบัติของพระพุทธเจ้า นาลกะก็ได้ยินเสียงประกาศก็ก้องดังกล่าว¹¹⁰ หลังจากนั้นในวันที่ 7 นาลกะก็ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า โดยที่พระพุทธ องค์ได้ประทับนั่งรออยู่แล้วด้วยทรงดำริว่า “นาลกะจะมา เราก็จะแสดง ธรรมแก่เขา”¹¹¹

แท้จริง ไม่ว่ามาณพนี้จะมีความประสงค์เข้าไปกราบทูลถาม ปัญหากับพระพุทธเจ้าหรือไม่ก็ตาม พระพุทธองค์ทรงทราบในสาย พระญาณอยู่แล้วว่า เมื่อมาณพนี้ได้ศึกษาคำเฉลยคาถาปริศนาแล้ว จะยังประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้เกิดขึ้นแก่ตัวมาณพเองและนาคราชรวม ทั้งมหาชนจำนวนมาก พระองค์ย่อมจะทรงเตรียมรอพบเพื่อตรัสแสดง คำตอบไว้อยู่แล้ว

¹⁰⁹ วันที่ 1-4 หลังแสดงปฐมเทศนา พระพุทธเจ้าทรงเทศนาให้พระภัททิยะ พระวัปปะ พระมหานามะ และพระอัสสชิบรรลुโสดาบันตามลำดับ ในวันที่ 5 เทศนาอนัตตลักขณสูตรให้พระปัญจวัคคีย์บรรลुเป็นพระอรหันต์

¹¹⁰ คัมภีร์ต่างนิกายไม่มีระบุถึงใจความท่อนนี้ไว้อย่างชัดเจน ส่วนพระวินัย มูลสรวาสติวาทให้ข้อมูลว่า ฤาษีนาลกะทราบข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าจาก ภิกษุปัญจวัคคีย์ซึ่งเป็นสหายกัน

¹¹¹ Sn-a (E^e) II 490,
11-22

สรุป

บทความนี้ได้ศึกษาคาถาถามตอบปริศนาในเรื่องเอรอกปัตตนาคราชที่ปรากฏในคัมภีร์หลากนิกาย จากนั้นได้พิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างภาพสลักหินเรื่องราวนี้นับเนื้อหาในคัมภีร์ รวมทั้งเสนอมุมมองบางประการเกี่ยวกับนาลกมานพและอุตตรมานพ มีผลจากการศึกษาโดยสรุปคือ

คาถาถามตอบปริศนาอันเป็นคาถาสำคัญของเรื่องราวนี้นี้ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นจำนวนถึง 6 คัมภีร์ สันนิษฐานได้ว่าตัวคาถาน่าจะเริ่มมีปรากฏอย่างชัดสุดตั้งแต่ก่อนการสังคายนาครั้งที่ 2 หรือก่อนพุทธศตวรรษที่ 2 สำหรับตัวเนื้อเรื่อง(ร้อยแก้ว) เมื่อพิจารณาจากอายุภาพสลักหินเรื่องราวนี้นี้ที่สูญปรารถ ยังทำให้สันนิษฐานได้ว่า ควรจะมีปรากฏอย่างชัดสุดตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 อันเป็นช่วงเวลาที่สอดคล้องกันกับข้อสรุปที่ได้จากการพิจารณาในแง่ลำดับชั้นคัมภีร์ตามที่กล่าวไว้ในตอนท้ายของบทความภาคก่อน

สำหรับคาถาถามตอบปริศนาในอรรถกถาธรรมบท ได้พบคำอ่านที่ปรากฏหลายแบบในแต่ละฉบับตีพิมพ์คือ rajissaro/ rajjissaro/ rajassiro ผู้เขียนเห็นว่าคำอ่าน rajissaro ค่อนข้างสัมพันธ์ใกล้เคียงกับคำว่า rajasvaro ในคาถาของมหาวิสตุมมากกว่าคำอ่านอื่น และยังเป็นคำอ่านที่ปรากฏทั้งในใบลานจากศรีลังกาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในส่วนภาพสลักหินเรื่องเอรอกปัตตนาคราชที่ภารhut พบว่ามีรายละเอียดหลายส่วนที่สอดคล้องกับเนื้อหาในคัมภีร์พุทธจริตสังครหะและอรรถกถาธรรมบทมากกว่าคัมภีร์อื่น การสร้างภาพสลักหินเรื่องนี้ อาจอ้างอิงตามเนื้อเรื่องจากหลายคัมภีร์ร่วมกัน หรือเป็นไปได้ว่าอ้างอิง

ตามเนื้อหาในอีกคัมภีร์หนึ่งซึ่งไม่มีปรากฏในปัจจุบัน

บทความทั้งสองภาคนี้ เป็นการศึกษาเนื้อหาเรื่องเอรกปัตตนาคราชโดยมีการเปรียบเทียบเชื่อมโยงใน 3 ด้านหลักคือ (1) ตัวเนื้อเรื่องที่เป็นร้อยแก้วจาก 7 คัมภีร์ (2) คาถาสำคัญของเรื่องจาก 6 คัมภีร์ อันประกอบด้วยภาษาบาลี สันสกฤต ทิเบต จีน พร้อมทั้งใช้ข้อมูลจากคัมภีร์โบลานบาลีประกอบในการศึกษา (3) เนื้อเรื่องในคัมภีร์กับภาพสลักหินอันเก่าแก่ ผลจากการศึกษาทำให้ยืนยันได้ถึงความเก่าแก่ของเนื้อเรื่องนี้ และพบข้อมูลที่เสริมความเข้าใจของเนื้อหาได้ดียิ่งขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็พบเจอเนื้อหาส่วนหนึ่งที่แตกต่างอย่างตรงข้ามกัน ในส่วนที่แตกต่างกันนี้ บางอย่างอาจมีข้อมูลให้วิเคราะห์ต่อได้ว่าเนื้อหาฝ่ายใดมีความสมเหตุสมผลกว่าหรือเชื่อมโยงกันได้อย่างไร แต่บางอย่างอาจนำเสนอได้เพียงเปรียบเทียบให้เห็นมุมมองที่หลากหลายมากขึ้น เพื่อให้ผู้อ่านนำไปพิจารณาสืบต่อไป

อักษรย่อ

- ขุ.ชา.อ. อรรถกถาขุททกนิกาย ชาดก (แปลไทย)
ขุ.ธ.อ. อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท (แปลไทย)
มมร คัมภีร์ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2552)
ส.ม.อ. อรรถกถาสังยุตตนิคาย มหาวารวรรค (แปลไทย)
B¹ ไบลานบาลีอักษรพม่า หอสมุดวิจัย มหาวิทยาลัยปริยัติ
ศาสนาแห่งรัฐ (Research Library, State Pariyatti Sāsana
University) เมืองย่างกุ้ง, จารุปัจจุลศักราช 1195 (พ.ศ. 2376),
รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ 1426, รหัสภาพ
ไบลานตามฐานข้อมูลโครงการพระไตรปิฎกวิชาการ MM_50
_11_616_00, หน้า 193-195.
B² ไบลานบาลีอักษรพม่า หอสมุดวิจัย มหาวิทยาลัยปริยัติ
ศาสนาแห่งรัฐ (Research Library, State Pariyatti Sāsana
University) เมืองย่างกุ้ง, จารุปัจจุลศักราช 1202 (พ.ศ. 2383),
รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ 2153, รหัสภาพ
ไบลานตามฐานข้อมูลโครงการพระไตรปิฎกวิชาการ MM_50
_11_618_00, หน้า 412.
B³ ไบลานบาลีอักษรพม่า หอสมุดวิจัย มหาวิทยาลัยปริยัติ
ศาสนาแห่งรัฐ (Research Library, State Pariyatti Sāsana
University) เมืองย่างกุ้ง, จารุปัจจุลศักราช 1219 (พ.ศ. 2400),
รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ 5059, รหัสภาพ
ไบลานตามฐานข้อมูลโครงการพระไตรปิฎกวิชาการ MM_50
_11_626_00, หน้า 236.

- B^e Burmese edition (คัมภีร์บาลีอักษรพม่า ฉบับฉัฐสังคีติ)
- BHSD *Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. II: Dictionary*. 1953-1993.
Franklin Edgerton, Yale University Press: New Haven.
- C¹ ไบลานบาลีอักษรสิงหล จาก Hanguranketha Pothgul
Maliga Rajamaha Viharaya เมือง Nuwara Eliya,
ไม่ปรากฏปีจาร, รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ
69, รหัสภาพไบลานตามฐานข้อมูลโครงการพระไตรปิฎก
วิชาการ SR_16_01_013_00, ผูก 3 หน้า 313-314.
- C^e Ceylon edition (คัมภีร์บาลีอักษรสิงหล ฉบับพุทธยัณตี
หรือฉบับ Simon Hewavitarne Bequest Series)
- D Derge edition (คัมภีร์ทิเบต ฉบับโรงพิมพ์เดเก)
- Dhp-a *Dhammapada-aṭṭhakathā (Commentary on the
Dhammapada อรรถกถาธรรมบท)*
- Dhp-a-nis *Dhammapadaaṭṭhakathā-nissaya* Vol. III. **ဝဠုပဒအဋ္ဌကထာ
နိဿယ**. Translated by Ashin Sāradassī **အရှင်သာရသင်္ဃိ**.
1975. Mandalay: Piṭakattaw Pyantpwayay Press.
- DN *Dīghanikāya (ทีฆนิกาย)*
- DN-ṭ *Dīghanikāya-ṭīkā (ฎีกาทีฆนิกาย)*
- E^e European edition (คัมภีร์บาลีอักษรโรมัน ฉบับสมาคมบาลี-
ปกรณ์หรือ PTS)
- J *Jātaka (ชาดก)*
- Ja *Jātaka-aṭṭhakathā (Commentary on the Jātaka
อรรถกถาชาดก)*¹¹²

¹¹² ฉบับ E^e หรือ PTS จัดพิมพ์ชาดก (J) และอรรถกถาชาดก (Ja) รวมไว้ด้วยกัน

- K¹ ไบลานบาลีอักษรขอม วัดพุทธนาราม เมืองจำปาศักดิ์, จารปี พ.ศ. 2356, รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ 16.07.08.04.049.00, รหัสภาพไบลานตามฐานข้อมูล โครงการพระไตรปิฎกวิชาการ LA_13_11_008_00, ผูก 8 หน้า 33-35.
- K² ไบลานบาลีอักษรขอม วัดตองปุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, ไม่ปรากฏปีจาร, ไม่ปรากฏรหัสไบลานตามฐานข้อมูล แหล่งจัดเก็บ, รหัสภาพไบลานตามฐานข้อมูลโครงการ พระไตรปิฎกวิชาการ TH_48_11_010_00, ผูก 7 หน้า 38-40.
- K³ ไบลานบาลีอักษรขอม วัดวิทยาราม เมืองจำปาศักดิ์, ไม่ปรากฏปีจาร, รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ 16.10.02.04.018.00, รหัสภาพไบลานตามฐานข้อมูล โครงการพระไตรปิฎกวิชาการ LA_10_11_007_00, ผูก 7 หน้า 34-36.
- KBD Bukkyō Kan-Bon Daijiten 佛教漢梵大辞典 (*A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*). 1997. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo: Reiyukai.
- MN *Majjhimanikāya* (มัชฌิมนิกาย)
- MSV *Gilgit Manuscripts Vol. III (Mūlasarvāstivāda-vinaya)*. 4 parts. 1943. Edited by Nalinaksha Dutt. Calcutta: Calcuta Oriental Press Ltd.
- Mvu *Le Mahāvastu*. 3 vols. Edited by Émile Senart. 1882-1897. Paris: Imprimerie nationale.

- MW *A Sanskrit-English Dictionary*. 1960. Sir Monier Monier-Williams. Oxford: The Clarendon Press.
- PTS Pali Text Society (สมาคมบาลีปกรณ์)
- Sbv *The Gilgit Manuscript of the Saṅghabhedavastu: Being the 17th and Last section of the Vinaya of the Mūla-sarvāstivādin*. 2 vols. 1977-1978. Edited by Raniero Gnoli with the assistance of T. Venkatacharya. Roma: Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- S^e Siamese edition (คัมภีร์บาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ)
- SN *Samyuttanikāya* (สังยุตตนิกาย)
- Sn *Suttanipāta* (สุตตนิบาต)
- Sn-a *Suttanipāta-aṭṭhakathā* (Commentary on the Suttanipāta อรรถกถาสุตตนิบาต)
- Spk *Sāratthappakāsinī = Samyuttanikāya-aṭṭhakathā* (Commentary on the Samyuttanikāya อรรถกถาสังยุตตนิกาย ชื่อสารัตถ์อุปปกาสินี)
- Sv *Sumaṅgalavilāsinī = Dīghanikāya-aṭṭhakathā* (Commentary on the Dīghanikāya อรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสมังควลิลาสินี)
- T Taishō Shinshū Daizōkyō 大正新脩大藏經 (คัมภีร์จีน ฉบับไทโชชินชูไดโซเคียว)
- T¹ ไบลานบาลีอักษรธรรมอีสาน วัดมหาธาตุ จังหวัดยโสธร, จารุปัจจุศักราช 1166 (พ.ศ. 2347), รหัสไบลานตามฐานข้อมูลแหล่งจัดเก็บ 546 ข2/ต, รหัสภาพไบลานตามฐาน

ข้อมูลโครงการพระไตรปิฎกวิชาการ TH_10_11_227_00, ผูก
2 หน้า 8-11.

T² ไบลานบาลีอักษรธรรมอีสาน วัดมหาธาตุ จังหวัดยโสธร,
จารปีจุลศักราช 1239 (พ.ศ. 2420), รหัสไบลานตามฐานข้อมูล
แหล่งจัดเก็บ 706 ช5/ต, รหัสภาพไบลานตามฐานข้อมูล
โครงการพระไตรปิฎกวิชาการ TH_10_11_186_00, ผูก 5 หน้า
24-28.

Thī *Therīgāthā* (เถรีคาถา)

Vibh-mṭ *Vibhaṅga-mūlaṭṭikā* (มูลฎีกาวิภังค์)

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่ม 31, 42, 61*. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

2. บทความ

พระมหาพงศ์ศักดิ์ จาณีโย. “ความสัมพันธ์ของชาดกในคัมภีร์กับชาดกในภาพสลักหินที่สถูปการุฬ.” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 2, ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 3), (กรกฎาคม-ธันวาคม 2559): 167-198.

• ภาษาต่างประเทศ

1. คัมภีร์ภาษาบาลี

สยามรังษสฺส เตปิฏกํ. *ชาตกํ ปจฺจิม ภาโค*. สยามรังษ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

สยามรังษสฺส เตปิฏกฏจกถา. *ชาตกฏจกถา สุตตม ภาโค*. สยามรังษ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

_____. *ธมฺมปทฏจกถา ทุติโย ภาโค*. สยามรังษ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

Buddha Jayanti Tripitaka Series. *Jātaka Pāli Vol. II*. Sri Lanka: Democratic Socialist Republican Government, 1984.

Chaṭṭhasaṅgītipiṭakaṃ. *Dhammapadaṭṭhakathā Dutiyo Bhāgo*
ဓမ္မပဒဌကထာ ဒုတိယော ဘာဂေါ. Marammaraṭṭha: Sāsanikap-
pamukhaṭṭhāna, 1992.

_____. *Jātakapāḷi Paṭhamo Bhāgo* ဇာတကပါဠိ ပဌမော ဘာဂေါ.
ဇာတကဌကထာ စတုတ္ထော ဘာဂေါ. Marammaraṭṭha: Sāsanikappa-
mukhaṭṭhāna, 1991.

_____. *Jātakatṭhakathā Catuttho Bhāgo* ဝိဘင်္ဂမူလဋီကာ.ဘာဂေါ.
Marammaraṭṭha: Sāsanikappamukhaṭṭhāna, 1959.

_____. *Vibhaṅga-mūlaṭīkā* စတုတ္ထော ဘာဂေါ. Marammaraṭṭha:
Buddhasāsanasamiti, 1960.

Moggallāna Thera. *Moggallāyana vyākaraṇa*. Edited by H.
Devamitta. Colombo: N.M. Perera, 1890.

Pali Text Society. *Commentary on the Dhammapada Vol. III*. Edited
by H.C. Norman. London: The Pali Text Society, 1970.

_____. *Dīghanikāya Vol. III*. Edited by J. Estlin Carpenter.
London: The Pali Text Society, 1976.

_____. *Dīghanikāyaṭṭhakathāṭīkā Līnatthavaṇṇanā Vol. III*.
Edited by Lily De Silva. London: The Pali Text Society, 1970.

_____. *Jātaka Together with Its Commentary Vol. IV*. Edited
by V. Fausbøll. London: The Pali Text Society, 1963.

_____. *Majjhimanikāya Vol. II*. Edited by Robert Chalmers.
London: The Pali Text Society, 1977.

_____. *Samyuttanikāya Part V*. Edited by M. Leon Feer. London:
The Pali Text Society, 1976.

- _____. *Sāratthappakāsinī Vol. III*. Edited by F.L. Woodward. London: The Pali Text Society, 1977.
- _____. *Sumaṅgalavilāsinī: Buddhaghosa's Commentary on the Dīghanikāya Part III*. Edited by W. Stede. London: The Pali Text Society, 1971.
- _____. *Suttanipāta*. Edited by Dines Andersen and Helmer Smith. London: The Pali Text Society, 1984.
- _____. *Suttanipāta Commentary Vol. II*. Edited by Helmer Smith. London: The Pali Text Society, 1966.
- _____. *Thera- and Therī-gāthā*. Edited by Hermann Oldenberg and Richard Pischel. London: The Pali Text Society, 1966.
- Simon Hewavitarne Bequest. *Commentary of the Jātaka Part V*. Colombo: The Tripitaka Publication Press, 2009.
- _____. *Dhammapada-aṭṭhakathā Part II*. Colombo: The Tripitaka Publication Press, 1922.

2. คัมภีร์ภาษาสันสกฤต

- Bibliotheca Philologica et Philosophica Buddhica. *The Mahāvastu: A New Edition Vol. III*. Edited by Katarzyna Marciniak. Tokyo: International Research Institute for Advanced Buddhology, Soka University, 2019.

3. คัมภีร์ภาษาทิเบต

Derge Edition. *sDe dge bKa' 'gyur Vol. 3, 4, 10*. Tibet: Sakya Monastery, 1733.

4. คัมภีร์ภาษาจีน

Taishō Issaikyō Kankōkai 大正一切經刊行會 (Taisho Tripitaka Publication Association). *Taishō Shinshū Daizōkyō* 大正新脩大藏經 (Taishō Revised Tripiṭaka) Vol. 1, 3, 22, 24, 51. Tokyo: Taishō Issaikyō Kankōkai, 1962.

5. คัมภีร์แปลภาษาอังกฤษ

Pali Text Society. *Buddhist Legends: Translated from the Original Pali text of the Dhammapada Commentary Part III*. Translated by Eugene Watson Burlingame. London: The Pali Text Society, 1979.

Sacred Books of the Buddhists. *The Mahāvastu Vol. III*. Translated by J.J. Jones. London: Luzac & Company Ltd., 1956.

6. หนังสือภาษาอังกฤษ

BARUA, Benimadhab. *Barhut Book II: Jātaka-Scenes*. Calcutta: Indian Research Institute, 1934.

CUNNINGHAM, Alexander. *The Stūpa of Bharhut: A Buddhist Monument Ornamented with Numerous Sculptures Illustrative of Buddhist Legend and History in the Third Century B.C.* New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1998.

7. บทความภาษาอังกฤษ

COOMARASWAMY, Ananda K. "Erakapatra Nāgarāja." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 60, Issue 3, (July 1928): 629-630.

KARASHIMA, Seishi. "On Avalokitasvara and Avalokiteśvara." *Annual Report of the International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University*, 20, (2017): 139-165.

MORE, Aruna. "Stupa: The image of Buddha." *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 3, Issue 4, (April 2017): 29-33.

von HINÜBER, Oskar. "The Development of the Clusters -tm-, -dm- and -sm- in Middle and New Indo-Aryan." *Selected Papers on Pāli Studies*. Oxford: Pali Text Society, 2005: 162-172.

8. ข้อมูลจากเว็บไซต์

CHAKRAVERTY, Somnath. "Bharhut." *Virtual Museum of Images & Sounds*, Accessed October 7, 2020.

https://vmis.in/ArchiveCategories/download_image/491/31107.

_____. "Bharhut." *Virtual Museum of Images & Sounds*, Accessed December 31, 2020.

https://vmis.in/ArchiveCategories/download_image/491/31266.

KAWASAKI, Ken. "Bharhut Stupa In the Indian Museum, Kolkata."

Photo Dharma, Accessed November 7, 2020,

[https://www.photodharma.net/Guests/Kawasaki-Bharhut/
images/Bharhut-Original-00004.jpg](https://www.photodharma.net/Guests/Kawasaki-Bharhut/images/Bharhut-Original-00004.jpg).